

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

SAHÎHAYN RİVAYETLERİ ÖZELİNDE ŞİRK MESELESİ

Yüksek Lisans Tezi

Hayrunnisa KAHVECİ

Çorum 2020

SAHÎHAYN RİVAYETLERİ ÖZELİNDE ŞİRK MESELESİ

Hayrunnisa KAHVECİ

**Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Fatih Mehmet YILMAZ

ÇORUM-2020

KABUL ve ONAY

Hayrunnisa KAHVECİ tarafından hazırlanan *Sahîhayn Rivayetleri Özelinde Şirk Meselesi* başlıklı bu çalışma, 18/12/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Kadir GÜRLER (Başkan)

Doç. Dr. Fatih Mehmet YILMAZ (Danışman)

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ
Enstitü Müdür V.

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim.
(18/12/2020)

Hayrunnisa KAHVECİ

ÖZET

KAHVECİ, Hayrunnisa. *Sahîhayn Rivayetleri Özelinde Şirk Meselesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2020.

Bu çalışma; Buhârî ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh adlı eserlerinde şirk konusunda tahrîc edilen rivayetlerin değerlendirilmesini kapsamaktadır.

Çalışma; bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu ile alakalı kavramsal çerçeve bağlamında, tevhid, şirk, küfür, cahd/cühûd, nidd, misl, kizb, zulüm, nifâk, iftira ve küfrân kavramları ele alınmıştır.

İlk bölümde, özellikle Buhârî'nin konuya dair bâb başlıklarında yer verdiği âyetler çerçevesinde Kur'ân-ı Kerîm'e göre şirk meselesi; itikâdî, toplumsal ve âhiret boyutları ile irdelenmiştir. İtikad ile ilgili hükümlerin tetkik edildiği kısımda, Allah'ın şirkten münezzehe oluşu ve şirkin zulmün bir çeşidi kabul edilmesi konuları; toplumsal boyutlu âyetlerde, müşriklerin özellikleri, Hz. Peygamber'in şirk koşturmak üzere biat alması ve müşriklerle savaş meseleleri; âhiretle ilgili âyetlerde ise şirkin bağışlanmayacak bir günah olması, amelleri boşa çıkarması, azap sebebi kabul edilmesi ve şefaate engel oluşu meseleleri tetkik edilmiştir.

İkinci bölümde ise Sahîhayn rivayetleri özelinde şirk meselesi yine itikad, ibadet ve toplumsal olmak üzere üç boyutlu incelemeye tabi tutulmuştur. İtikad ile ilgili haberlerde, şirkin en büyük günah oluşu, itikâdî nifak meselesi, Ehl-i kitabın müşrik olarak nitelenmesi ve müşrikler tarafından Allah'a denk kabul edilen varlıklar konuları; ibadetle ilgili rivayetlerin işlendiği kısımda, müşriklerin yaptıkları ibadetler; toplumsal boyutlu hadislerde ise dönemin özellikleri, müslümanlara karşı tutumları, müslümanların müşriklerle ilişkileri ve müşriklerle savaş meseleleri etraflı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Hadis, Sahîhayn, Tevhid, Şirk, Müşrik.

ABSTRACT

KAHVECI, Hayrunnisa. *The Concept of Shirk Spesific to the Sahihayn Riwayas*, (Master's Thesis), Çorum, 2020.

This work includes the evaluation of the riwayat in which "takhrij" is made on the subject of shirk (Polytheism) in the works of Bukhari and Muslim called al-Jâmi‘ as-Sahîh.

The study consists of an introduction, two parts and a conclusion. In the introduction, the concepts of tawhid, shirk, kufr, jahd / huhûd, nidl, misl, kizb, zulm, nifâq, iftirâ’ and kufrân are discussed in the context of the conceptual framework related to the subject.

In the first part, the issue of shirk according to the Quran is examined with its religious, social and hereafter dimensions especially within the framework of the verses that Bukhari has included in the chapters on the subject. In the section where the provisions regarding creed are examined, the issues of Allah being free from shirk and shirk’s being accepted a form of zulm (cruelty) are discussed. In the socially dimensioned verses, the characteristics of the mushriks (polytheists), the Prophet's taking allegiance and war with the mushriks are examined. In the verses related to the hereafter, the issues that shirk is an unforgivable sin, its negation of good deeds, its acceptance as a reason for torment and its obstacle to intercession are scrutinized.

In the second part, the issue of shirk, specific to the Sahîhayn narrations, has been subjected to a three-dimensional analysis, again including belief, worship and social. In the reports about creed, the issues of shirk’s being the greatest sin, the issue of nifaq, the characterization of the people of the book as mushriks and the beings accepted as equal to Allah by the mushriks are analyzed. In addition, in this part where traditions about worship are covered, the worship of the mushriks, the characteristics of the epoch in social-dimensional hadiths, their attitudes towards Muslims, the relations of Muslims with the mushriks, and the issues of war with the mushriks are examined in detail.

Keywords: Hadith, Sahihayn, Tawhid, Shirk, Mushrik.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	viii
ÖN SÖZ	viii
GİRİŞ.....	1
A. TEVHİD.....	1
B. ŞİRK.....	3
C. KÜFÜR	4
D. CAHD/CÜHÛD	6
E. İLHÂD.....	6
F. NİDD.....	7
G. MİSL	8
H. KİZB	9
İ. ZULÛM.....	9
J. NİFÂK.....	10
K. İFTİRA	11
L. KÜFRÂN.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'E GÖRE ŞİRK MESELESİ

1.1. İTİKAD İLE İLGİLİ ÂYETLERDE.....	13
1.1.1. Allah'ın Şirkten Münezzehe Oluşu	14
1.1.2. Zulmün Bir Çeşidi Olması.....	16
1.2. TOPLUMSAL BOYUTLU ÂYETLERDE	17
1.2.1. Müşriklerin Özellikleri	18

1.2.2. Hz. Peygamber'in Şirk Koşmamak Üzere Biat Alması	19
1.2.3. Müşriklerle Savaş	20
1.3. ÂHİRET İLE İLGİLİ ÂYETLERDE.....	21
1.3.1. Bağışlanmayacak Bir Günah Oluşu.....	22
1.3.2. Amelleri Boşa Çıkarması	23
1.3.3. Azaba Sebep Oluşu.....	24
1.3.4. Şefaate Engel Olması	26

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÎHAYN RİVAYETLERİ ÖZELİNDE ŞİRK MESELESİ

2.1. İTİKAD İLE İLGİLİ RİVAYETLERDE.....	28
2.1.1. En Büyük Günah Olarak Nitelenmesi	29
2.1.2. İtikâdî Nifâğın Şirk Olarak İsimlendirilmesi.....	31
2.1.3. Ehl-i Kitab'ın Müşrik Olarak İsimlendirilmesi	32
2.1.4. Müşrikler Tarafından Allah'a Denk Kabul Edilen Varlıklar	33
2.1.4.1. Putlar/Dikili Taşlar	34
2.1.4.1.1. Menât	37
2.1.4.1.2. Lât	38
2.1.4.1.3. Uzzâ	39
2.1.4.1.4. Hübel.....	40
2.1.4.1.5. İsâf ve Nâile	41
2.1.4.2. Gök Cisimleri.....	42
2.1.4.2.1. Güneş	42
2.1.4.2.2. Ay.....	43
2.1.4.2.3. Yıldızlar	44
2.1.4.3. Peygamberler	44
2.1.4.3.1. Üzeyr.....	44
2.1.4.3.2. İsâ	45
2.2. İBADET İLE İLGİLİ RİVAYETLERDE.....	45
2.2.1. Namaz.....	46
2.2.2. Oruç	47
2.2.3. Kurban	48

2.2.4. Hac.....	51
2.2.5. Nezir/Adak.....	55
2.2.6. Sadaka.....	57
2.3. TOPLUMSAL BOYUTLU RİVAYETLERDE	57
2.3.1. Dönemin Özellikleri	58
2.3.1.1. Asabiyet	58
2.3.1.2. Kâhinlere Müracaat.....	60
2.3.1.3. Bazı Varlıklara Uğursuzluk Atfedilmesi	61
2.3.1.4. Niyâha	62
2.3.1.5. Kasâme.....	63
2.3.1.6. Fal Okları	65
2.3.1.7. Rukye	66
2.3.1.8. Vişâh Günü	67
2.3.1.9. Gûl	68
2.3.1.10. Habelü'l-Habele.....	69
2.3.1.11. Yıldızlarla Yağmur Talebinde Bulunmak.....	69
2.3.1.12. Babaları Adına Yemin Etmek.....	69
2.3.2. Müşriklerin Müslümanlara Karşı Tutumları	70
2.3.2.1. Hz. Peygamber'e Eziyet Etmeleri.....	71
2.3.2.2. Müslümanlara Eziyet Etmeleri	73
2.3.2.3. Antlaşmaları Bozmaları	74
2.3.3. Müslümanların Müşriklerle İlişkileri	76
2.3.3.1. Selamlaşmak	76
2.3.3.2. Hediyeleşmek.....	76
2.3.3.3. Hasta Ziyaretinde Bulunmak	78
2.3.3.4. Alış-Veriş Yapmak	78
2.3.3.5. Ortaklık Kurmak	79
2.3.3.6. Antlaşma Yapmak.....	79
2.3.3.7. Eman Vermek	80
2.3.3.8. Kılavuz Edinmek	81
2.3.3.9. Verâset	81
2.3.3.10. Şahitlik	82
2.3.3.11. Evlilik.....	83

2.3.4. Müşriklerle Savaş	84
2.3.4.1. Savaşta Müşrik Kadın ve Çocuklara Yapılacak Muameleler	87
2.3.4.2. Müşrik Esirlere Karşı Yapılacak Muameleler	88
SONUÇ	90
KAYNAKÇA.....	92

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
H.z.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
sad.	: Sadeleştiren
s.a.s.	: Sallallâhü Aleyhi Vesellem
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
tsh.	: Tashih eden
t.y.	: Yayın tarih yok
y.e.y.	: Yayın evi yok.
y.y.	: Yayın yeri yok
v.d.	: ve diğerleri

ÖN SÖZ

Şirk, insanlık kadar eski bir tarihe sahiptir. Bu açıdan tevhidi ikâme etmek üzere gönderilen ilâhî dinler, söz konusu meseleye ayrı bir önem atfetmişler ve Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'e kadar bütün nebî ve peygamberler de şirk ile mücadele etmişlerdir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın varlığı ve birliği inancını birçok âyette açıkça ifade etmiş, herhangi bir varlığın O'na ortak koşulmamasını ve yalnızca O'ndan yardım istenmesini emretmiş, başta itikad olmak üzere çeşitli alanlarda konuyla alakalı pek çok uyarılarda bulunmuş; Mekke döneminde itikâdî, Medine devrinde ise kurumsallaşma ile birlikte konuya ilişkin her alanda birtakım prensipler vaz' etmiştir. Hz. Peygamber de Kur'ân-ı Kerîm tarafından oluşturulan prensipler doğrultusunda hareket etmiş ve tevhidi hakim kılmak üzere büyük bir gayret göstermiştir.

Geçmişte ve günümüzde dikkate değer konulardan birisi olma özelliği taşıyan şirk meselesi üzerine tefsir ve kelama dair müstakil kitaplar telif edilmesine rağmen konuya dair hadis alanında müstakil bir çalışmanın olmaması bizi böyle bir çalışmaya yönlendirmiştir.

Başta Kütüb-i sitte olmak üzere hadis kaynaklarının özellikle iman ve tevhid bölümlerinde şirke dair rivayetlere yer verilmiştir. Bu tez; meseleye ilişkin pek çok rivayetin bulunması ve mezkûr haberlerin tümünün ele alınıp incelenmesi çalışma sınırlarını aşacağı gerekçesiyle, Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'leri özelinde konuya dair tahrir edilen rivayetler ve değerlendirilmesini kapsamaktadır. Bu bağlamda öncelikli olarak konuya dair Sahîhayn haberlerinin taraması yapılmış sonrasında elde edilen veriler tasvir, tahlil, analiz ve senteze tabi tutulmuştur.

Çalışmanın *giriş kısmında*; mevzuya dair kavramlar ve tahlilleri yapılmış bu anlamda; tevhid, şirk, küfür, cahd/cühûd, ilhâd, nidd, misl, kizb, zulüm, nifâk, iftira ve küfran sözcükleri ele alınmıştır.

Birinci bölümde; Kur'ân-ı Kerîm'e göre şirk meselesi, Sahîhayn'da özellikle de Buhârî'nin bâb başlıklarında mevcut konu ile bağlantılı âyetler özelinde; itikâdî, toplumsal ve âhiret boyutları ile irdelenmiştir. İtikad ile ilgili başlıkta, zât ve sıfatlarında tek olan Allah Teâlâ'nın şirkten münezzehe olduğu ve şirkin zulüm olarak nitelendirildiği; toplumsal boyutlu beyanlarda, müşriklerin özellikleri, Resûl-i Ekrem'in müslümanlardan şirk koşmamak üzere biat alması ve müşriklerle savaş; âhirete tealluk eden hükümlerde

ise, şirkin bağışlanmayacak bir günah şeklinde nitelenmesi, amelleri boşa çıkarması, azap sebebi kabul edilmesi ve şefaate engel olması konuları incelenmiştir.

İkinci bölümde; Sahîhayn rivayetleri özelinde Hz. Peygamber'in meseleye dair itikad, ibadet ve toplumsal alana ilişkin söz, fiil ve takrirleri incelemeye tabi tutulmuştur. İtikad ile ilgili haberlerde, şirkin en büyük günah olduğu, itikâdî nifâkın şirk diye isimlendirildiği, Ehl-i kitabın müşrik olarak nitelendirildiği ve müşriklerin Allah'a ortak kabul ettikleri varlıklar tetkik edilmiştir. İbadetle ilgili rivayetlerin işlendiği kısımda, müşriklerin ibadetleri; toplumsal boyutlu hadislerde ise dönemin özellikleri, müslümanlara karşı tutumları, müslümanların onlarla ilişkileri ve müşriklerle savaş meseleleri etraflı bir şekilde incelenmiştir. Rivayetlerin değerlendirilmesinde ilgili hadis kaynaklarının şerhlerinden ve konuyla alakalı diğer kaynaklardan istifade edilmiştir.

Dipnotlarda verilen kaynakların sıralanmasında, müelliflerin vefat tarihleri esas alınmak suretiyle kronolojik bir yol izlenmiştir.

Bu araştırmanın gerçekleşmesinde desteğini esirgemeyen, çalışmamı tavsiye ve tenkitleri ile yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. Fatih Mehmet Yılmaz'a teşekkürü bir görev addederim. Ayrıca çalışma esnasında görüş ve tavsiyeleriyle katkı sağlayan merhum Prof. Dr. Mahmut Kavaklıoğlu, Prof. Dr. Kadir Gürler ve Dr. Osman Aydın hocalarıma teşekkür ederim. Yine her zaman destekçim olan babam Hamza Kahveci ve annem Emine Kahveci'ye, çalışmama eleştiri ve önerileriyle destek veren Merve Nur Çam, Humeyra Sevgülü Hacıbrahimoğlu, Hayrunnisa Dokuyucu ve Kübragül Özdemir'e gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Hayrunnisa KAHVECİ

Çorum-2020

GİRİŞ

Şirk meselesi, insanlık tarihi ile ortaya çıkmış ve tevhid ile birlikte tarih sahnesinde yerini almıştır. Allah Teâlâ tarafından gönderilen bütün peygamberler ve ilâhî dinler, tevhidi yüceltirken hem itikad hem de diğer alanlarda şirk ile mücadele etmişlerdir. Bu bağlamda Allah'ın zâtı, sıfatları, fiilleri veya O'na ibadette ortak ve denk kabul etme anlamında kullanılan şirk, özellikle Hz. Peygamber'in bi'seti öncesi Câhiliye döneminde en etkin dönemlerinden birini yaşamıştır. Buna karşın Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın varlığı ve birliği inancına ve O'ndan başkasına kulluk edilmemesi yönünde pek çok beyanlarda bulunmuş, Resûl-i Ekrem de yaşamı boyunca hayatın her alanında tevhidi yüceltmek için uğraş vermiştir. Öneme binaen de mezkûr mesele, bir çok çalışmaya konu olmuştur.

İşte bu tez, başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere rivayetlerde özellikle de Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserlerinde itikad, ibadet ve toplumsal hayatta şirk konusuyla ilgili rivayetleri tespit ederken hem kullanım hem de muhteva açısından kavram ile yakından alakalı pek çok sözcük de belirlenmiştir. Söz konusu kavramları şu şekilde sıralamak ve izah etmek mümkündür:

A. TEVHİD

Tevhid, tek ve bir anlamına gelen “vhd” kökünden türemiş olup,¹ Allah'a ve ortağının olmadığına iman etmek demektir.² Bahse konu sözcük, “ehad” ve “vâhid” kavramları temelinde bir kullanıma sahip olup; ehad lafzı, sayıca kendisinden başka hiçbir varlığın tek olmadığını ifade etmek üzere Allah'a mahsusken vâhid kelimesi, diğer nesnelere için de geçerli bir anlama sahiptir.³

¹ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sadr, 2010/1431), “vhd” md., 3: 450; Mütercim Âsım Efendi, *Merahu'l-meâli fi şerhi'l-Emâli*, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1888/1305), 20; Mevlüt Özler, “Tevhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 18.

² Mâtürîdî, Ebû Mansûr, Risalatani Mensubatani li'l-İmami ebi Mansur Muhammed Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd ve risâletü fi'l akâid*, (İstanbul: Matbaatü Vezarati'l-Mearif, 1953/1372), 16; Nesefî, Ebü'l-Muîn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid, *Bahrü'l-keâm*, thk. Muhammed Sâlih Ferfûr, (Dimeşk: Mektebetü'd-Dârü'l-Ferfûrî, 2000/1421), 91; Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât li-elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 2009/1430), 857-858.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “vhd” md., 3: 450.

Lâ ilâhe illallah ifadesinde vücut bulan tevhid, müslüman olmanın temel şartıdır.⁴ Zira Allah Teâlâ, konuya dair gerekli açıklamaları nâzil olan ilgili âyetlerde⁵ beyan etmiş, zâtından başka ilâh olmadığına vurgu yaparak eşi ve benzerinin de bulunmadığına dikkat çekmiştir.⁶ Bu bağlamda Cenâb-ı Hak, ruhların tamamından tevhide ilişkin söz almış ve helâk olmamalarını bahse konu ilkeye bağlamıştır.⁷

İslâm, tevhid ilkesi üzerine kurulması hasebiyle, insanlardan şirkten uzak durmalarını, peygamberlerden de tevhidi ortaya koyup tebliğ etmelerini istemiştir.⁸ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın tek olduğunu beyan etmiş ve âhiret saadetine kavuşmak isteyenlerin şirke düşmemeleri konusunda uyarılarda bulunmuştur.⁹

Tevhid; zât, sıfat, fiil ve ulûhiyet olmak üzere dört kısımda mütalaa edilmiştir. Bunlardan ilki, Allah'ın zâtına benzeyen bir ortaktan münezze olması, mülkünde şerîkinin bulunmaması, ikincisi aynı cinsten iki sıfatı taşımaması,¹⁰ üçüncüsü başkasına ibadet edilmemesi, güç ve kudretine inanılması,¹¹ dördüncüsü ise yukarıda saydığımız bütün özelliklerinde barındırdığı Allah'ın benzerinin olmadığı kabul edilmesidir.¹² Dolayısıyla, Allah'a ait söz konusu vasıfların herhangi bir şeye veya bir kimseye izâfe edilmesi tevhid ilkesine aykırı görülmüş, aksi bir inanç, küfür kavramının içerisinde vücut bulan şirk ile isimlendirilmiştir.

⁴ Bk. İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî, *Şerhü'l-Akâdeti't-Tahâviyye*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984/1404), 77-78; Afif Abdülfettah Tabbara, *İslâm'ın Ruhü*, (Ankara: Hilâl Yayınları, 1965), 97-100, 103.

⁵ İhlâs, 112/1-4.

⁶ Buhârî, Ebü Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğîra el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi ve sünenihi ve eyyâmihi*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, (y.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001/1422), Tefsîr, (7) 3.

⁷ A`râf 7/172-173.

⁸ Bk. Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), "Tevhid" md., 659-660.

⁹ Kehf, 18/110.

¹⁰ Seyyid Sâbık, *Âyet ve Hadislerle İslâm Akaidi*, çev. İbrahim Sarmış, (Konya: Hibaş Yayınları, t.y.), 71; Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelam*, (Konya: Tekin Kitabevi, 1998), 205.

¹¹ Firûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya`kûb, *Basâiru zevi't-temyiz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, (Kahire: Dâru İhyâi't-türâsi'l-İslâmiyye, 1992/1412), 5: 172; Sâbık, *Âyet ve Hadislerle İslâm*, 71.

¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y.), 142-143.

B. ŞİRK

Ortaklık,¹³ paylaşmak, faydalandırmak,¹⁴ iki veya daha fazla kişinin maddî veya mânevî bir durumda ortak olması anlamlarına gelen şirk kelimesi,¹⁵ Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı bulunduğu inanmaktır.¹⁶

En büyük günah, hak yoldan sapma¹⁷ ve zulüm¹⁸ gibi ifadelerle nitelendirilen şirk, farklı bakış açılarına göre çeşitli kısımlara ayrılmıştır.¹⁹ Bu bağlamda Allah'a ortak koşmak/büyük şirk ve amellerde Allah'tan başka durumları göz önünde bulundurmamak/küçük şirk şeklinde değerlendirilmiş,²⁰ bir başka açıdan da şirk-i istiklâl/vasıtasız şirk, şirk-i teb'îz/kısmi şirk, şirk-i takrîb, şirk-i taklîd ve şirk-i esbâb olmak üzere beş taksime tâbi tutulmuştur. Bunlardan ilki Mecûsîler ve düalist inanç gruplarında iki ilâhın varlığını kabul etmek, ikincisi Hıristiyanlık'taki teslis inancı gibi bir tanrı inancını benimsemek, üçüncüsü Allah'a yakınlık sağlamaları için putlara tapınmak, dördüncüsü putlara ilâh vasfı yüklemek, sonuncusu ise tabiat kanunlarının yaratma neticesinde değil kendiliğinden oluştuğuna inanmak şeklinde tezahür etmiştir.²¹ Ayrıca riya da şirk-i hafî/gizli şirk olarak isimlendirilmiştir.²²

Şirk ile birlikte zikredilmesi gereken iki kavramdan ilki, ibadet ve idarede Allah Teâlâ'ya ortak kabul edilen herhangi bir varlık için kullanılan şerîk sözcüğüdür.²³ Diğeri

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “şrk” md., 10: 448.

¹⁴ Cihat, Tunç, “Şirk ve Günah Problemi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11 (2001): 29-30.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “şrk” md., 10: 448; Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*, (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 259;

¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'an-ı Kerîm*, çev. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004), 119-120; İhsan Süreyya Sırma, *İslâm Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1987), 27-31; Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 193; Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011), 45-46.

¹⁷ Nisâ 4/48, 116.

¹⁸ Lokmân, 31/13.

¹⁹ Bk. Fahrüddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1421), 19: 105.

²⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*, 41.

²¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, (İstanbul: Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, 1925), 2, 102-103.

²² Gölcük ve Toprak, *Kelâm*, 133; Namık Kemal Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk-Şirk İnancının Parametreleri-*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 120-128.

²³ Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, (Beyrut: Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arâbî, 1991/1412), İmân 12, 14; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “şrk” md., 10: 450; Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfû Istulâhâtü'l-dünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehruç, (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1996/1417), 1: 1021.

ise Allah Teâlâ'nın dengi olduğuna inanarak O'na ortak koşan²⁴ kimseler hakkında telaffuz edilen müşrik kelimesidir.

Müşrik sözcüğü, dar anlamda kâfir ile aynı ve farklı manalara gelse de mezkûr kelimenin Ehl-i kitap anlamında kullanımı söz konusu değildir.²⁵ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm' de müşrik ve Ehl-i kitabı farklı kategorilerde değerlendirilmiştir.²⁶ Genel manada ise müşrik, yahudi ve hıristiyanlar da dâhil mümin olmayan herkesi kapsamaktadır.²⁷ Zira Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i kitabın şirk inancında olduğunu belirtmiştir.²⁸ Dolayısıyla bu açıdan ilgili kavram, hem bir başka varlığı Allah'a denk tutanları hem de O'na hiç bir şekilde inanmayanları ihtiva etmektedir.

C. KÜFÜR

Örtmek, gizlemek,²⁹ imanı hükümsüz kılmak,³⁰ eş tutmak,³¹ tekzîb,³² delilin inkârı,³³ nankörlük etmek,³⁴ bahşedilen nimetleri inkâr,³⁵ Allah Teâlâ'ya uygun olmayan vasıflar isnat etmek,³⁶ Allah'ın tevhidini inkâr etmek³⁷ve nübüvveti tasdik etmemek³⁸

²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “şrk” md., 10: 449-450.

²⁵ Bk. Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti maânî elfâzî'l-minhâc*, thk. A. M. Muavvîd ve Â. A. Abdulmevcûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1421), 4: 319.

²⁶ Beyyine 98/1.

²⁷ Bk. Walter-Björkman, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), “Şirk” md., 11, 567.

²⁸ Mâide 5/73; Tevbe 9/30-31; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6: 48.

²⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sayih, (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, 2005/1425), 158; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 433.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “chd” md., 3: 106-107, “Küfr” md. 5: 144.

³¹ Âl-i İmrân 3/151; Mâide 5/72-73; En'âm 6/1, 106; Ra'd 13/33; Beyyine 98/1, 6.

³² Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *Kitâbü't-Temhîd*, thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui, (Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkîyye, 1957/1376), 348; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî, *Reddü'l-Muhtâr 'alâ'd-Dürri'l-Muhtâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 3: 284.

³³ Mukâtil b. Süleymân, *el-Eşbâh*, 116-117.

³⁴ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), “Küfür” md., 192.

³⁵ Nisâ 4/136, 150; En'âm 6/39; Enfâl 8/31; Tevbe 9/54; Nahl 16/106; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “kfi” md., 5: 144.

³⁶ Mâide 5/72-73; Tevbe 9/30.

³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *el-Eşbâh*, 116.

³⁸ Nisâ 4/42; Yûnus 10/2; Ra'd 13/42-43.

anlamlarına gelen küfür;³⁹ inkârî, cühûd, inâdî ve nifâk olmak üzere dörde ayrılmaktadır.⁴⁰ Bunlardan ilki Allah'ı kalp ve dil ile inkâr,⁴¹ ikincisi kalp ile bilip dil ile inkâr,⁴² üçüncüsü kalp ile bilip dil ile ikrar ettiği halde itaat etmemek, sonuncusu ise dil ile ikrar kalp ile tasdik etmemektir.⁴³

Allah'a şerîk nispet etmenin adı olan küfür,⁴⁴ Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre şirkten daha genel bir kavramdır. Bu bağlamda her şirk, küfür olarak kabul edildiği halde her küfür şirk şeklinde değerlendirilmemiştir.⁴⁵ Nitekim yahudiler⁴⁶ ve hıristiyanlar kâfir olmalarına rağmen müşrik olarak kabul edilmemişlerdir.⁴⁷ Ancak şirk ve küfrü aynı anlamda değerlendirip⁴⁸ Ehl-i kitabı da müşrik kabul edenler olmuştur.⁴⁹

Netice itibariyle, kalbî ve kavli olarak Allah Teâlâ'yı⁵⁰ ve dinî ahkâmı inkâr etmek küfür olarak nitelendirilmiş,⁵¹ Kur'ân-ı Kerîm küfürde ısrar etmeyi amelleri boşa çıkaran bir unsur olarak değerlendirmiş⁵² ve kâfir olarak ölenlerin cehennemde ebedî kalacaklarından bahsetmiştir.⁵³

³⁹ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, thk. Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye, (y.y.: Dâru'd-Daâvât, t.y.), "kfr" md., 2: 791.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "kfr" md., 5: 144-145; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Küfür" md., 192.

⁴¹ Bakara 2/ 6.

⁴² Bakara 2/89; Hayreddin Karaman, vd., *Kur'an Yolu, Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006),1: 155-156.

⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "chd" md., 3:106-107, "Küfr" md., 5: 144.

⁴⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 536.

⁴⁵ Müslim, *Sahih*, İmân 20, 37; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, t.y.), 3: 124.

⁴⁶ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "kfr" md., 5: 145.

⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/186; Mâide, 5/72, 116-117; En`âm, 6/101; Hac, 22/17; Beyyine, 98/1, 6.

⁴⁸ Buhârî, *Sahih*, Tefsîr, (14) 3, Megâzî 8; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 124.

⁴⁹ Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 60.

⁵⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 433, 434.

⁵¹ Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, nşr. M. Adnân Derviş, (Beyrut: 1991/1411), 188-189.

⁵² Mâide 5/5; A'râf 7/147; Zümer 39/65; Muhammed 47/8.

⁵³ Bakara 2/161-162; Âl-i İmrân 3/91; Mâide 5/36; Meâric 70/11-18.

D. CAHD/CÜHÛD

Reddetmek, kabul etmemek, bilerek inkâr etmek⁵⁴ ve mârifet ile Allah'ın âyetlerini yok saymak⁵⁵ anlamlarına gelmektedir. Bahsedilen inkâr, bir kararın kalben doğru kabul edilmesine rağmen yanlışlığını dile getirmek şeklinde olduğu gibi, yanlış olduğunu bilip doğruluğunu savunmak şeklinde de gerçekleşmektedir. Yani cühûd, aklî ve naklî olan hükmün zulüm, inat ve kibir sebebiyle zıttını kabul etmektir.⁵⁶ Küfrün çeşitlerinden biri kabul edilen cühûd, inkâr ile ayrı değerlendirilmektedir. İnkâr bilgi eksikliği sebebiyle iman etmemektir. Ehl-i kitabın özelde de yahudilerin, Resûl-i Ekrem'in son peygamber olduğunu bilmelerine rağmen onu (s.a.v) tasdik etmeyişlerini bu bahse örnek olarak verilebilir. Bu şekilde bir inkâr içinde olanlar, kâfir, zâlim, nankör ve kibirli vasıflarıyla nitelendirilmişlerdir.⁵⁷

E. İLHÂD

İlhâd, nispet etmek, sığınak,⁵⁸ bir şeye yeltenmek, bir şeyden dönmek, lehte bulunmamak,⁵⁹ haktan sapıp küfre yönelmek,⁶⁰ mücadele etmek,⁶¹ Allah Teâlâ'ya ait vasıfları putlara vermek, O'nu uygun olmayacak şekilde isimlendirmek,⁶² bütün dinleri ve peygamberleri inkâr etmek⁶³ manalarına gelmektedir. İstilahî olarak da, "Allah'ın varlığını ve birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek, dini kuralları hafife almak" şeklinde bir kullanıma sahiptir.⁶⁴ Bu anlamda ilhâdda bulunan, yani İslâmiyet'ten çıkıp başka bir din veya kültürü kabul eden kişiye

⁵⁴ Neml 27/14; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "chd" md., 3: 106; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 88; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), "Cühûd" md., 80.

⁵⁵ En'âm 6/33; A'râf 7/51; Hûd 11/59; Nahl 16/71; Neml 27/ 14; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 124; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Cahd" md., 53.

⁵⁶ Neml 27/14; Ahmet Saim Kılavuz, "Cahd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 15.

⁵⁷ Neml 27/14; Ankebût 29/47-49; Lokmân 31/32.

⁵⁸ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'ân Sözlüğü*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 737-738.

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "lhd" md., 3: 388-389.

⁶⁰ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "İlhâd" md., 245.

⁶¹ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "İlhâd" md., 148.

⁶² Fahreddin er-Râzî, *Mefatihul gayb*, 15: 71-72.

⁶³ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "İlhâd" md., 245.

⁶⁴ Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 90.

mülhid denilmektedir.⁶⁵ Ayrıca İslâm'ın ilk yıllarında dine aykırı durumlar ilhâd sözcüğü ile isimlendirilirken günümüzde bu tür davranışlara kelâmî ve felsefî açıdan ateizm denilmektedir.⁶⁶

F. NİDD

Sözlükte; eş, benzer,⁶⁷ misl, denk,⁶⁸ ortaklık,⁶⁹ Allah Teâlâ'ya rakip olmak⁷⁰ ve nazîr⁷¹ manalarında kullanılan nidd kavramı, ibadet, dua ve gayb⁷² meselesinde Allah'tan başka bir varlığı severek ilâh kabul etmek anlamına gelmektedir.⁷³ Bir olan Allah'a muhalefet etmek şeklinde tanımı da olan nidd,⁷⁴ kelâmcılar ve tefsirciler tarafından “misl” sözcüğü ile eş değer kabul edilmiştir.⁷⁵

Kendisine kulluk için yarattığı insanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere sayısız nimetler bahşeden Allah Teâlâ, zâtına şirk koşulmasını kesinlikle yasaklamıştır. Bu bağlamda akıl nimetinin doğru istikamette kullanılması ve bu şekilde şirk inancından uzak bir tutum sergilenmesi istenmiştir. Aksi bir davranış, başka varlıklara itaat etmek anlamına gelir ki bu zihniyete sahip topluluklardan ilk akla geleni Câhiliye dönemi halkıdır. Nitekim onlar, kendilerine sunulan nimetlerin kaynağını bilmelerine rağmen Allah'a nidd/ortak koşmuşlar ve bu davranışlarıyla O'na muhalefet etmişlerdir.⁷⁶

⁶⁵ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “İlhâd” md.,148-149.

⁶⁶ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “İlhâd” md., 309.

⁶⁷ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr (25) 2.

⁶⁸ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “Nid” md., 247.

⁶⁹ Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l Kâmûs*, thk. Mecmuatün mine'l-muhakkikîn, (y.y.: Dâru'l-Hidâye, t.y.), “ndd” md., 9: 216.

⁷⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “zdd” md., 8: 310.

⁷¹ Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, “nd” md., 2: 910; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “Nidd” md., 455.

⁷² Hamed bin İbrahim Harikî, *et-Tevhid ve Eseruhû fi Hayâti'l-Müslim*, (Riyad: y.e.y., 1993/1414), 55.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “ndd” md., 3: 420; Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-Temîmî, *Kavlul-müfid alâ Kitabu't-Tevhid*, (Suudi Arabistan: Dâru'l-İbn Cevziyye, 2003/1424), 176; Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân, *el-Mûlahhas fi şerhi Kitabi't-Tevhid*, (Riyad: y.e.y., 2001/1422), 47.

⁷⁴ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “ndd” md., 9: 216.

⁷⁵ Tehânevî, *Keşşâfü istulâhâti'l-fünûn*, 2: 1684.

⁷⁶ Tehânevî, *Keşşâfü istulâhâti'l-fünûn*, 1: 1021.

G. MİSL

Teşbihin zıttı olan misl; benzer,⁷⁷ eş,⁷⁸ mâhiyette müşâreket⁷⁹ ve aynı türden iki varlığın her durumda birbirine benzemesi anlamlarına gelmektedir.⁸⁰ Misl sözcüğü, nidd kavramından daha genel bir anlama sahiptir. Bu durumda her nidd misldir ama her misl nidd değildir şeklinde bir değerlendirme yapmak yanlış olmayacaktır.⁸¹ Ayrıca misl, şibh kelimesine de benzetilmiştir.⁸²

Misl, Allah Teâlâ'nın benzerinin olamayacağı görüşünün ilâhî sıfatlarla ispatlanması sonucu meydana gelen bir kavramdır.⁸³ Bitki, hayvan ve insanlar âleminde eşlilik olgusunu yaratanın Allah Teâlâ olduğu göz önünde bulundurulduğunda O'nun birliği de hemen anlaşılacaktır. Bu bağlamda kuvvet ve kudret sahibi Cenâb-ı Hakk'ın yaratılmışlara benzetilmesi imkânsızdır.⁸⁴ Dolayısıyla misl sözcüğü, yaratılmışları niteleyen bir içeriğe sahiptir.⁸⁵ Ayrıca Allah Teâlâ'nın bir benzerinin olmaması, O'nun ortaklıktan münezzehe olduğunun da⁸⁶ bir göstergesidir.⁸⁷

⁷⁷ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikad*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dînîyye, 2009/1430), 42.

⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "msl" md., 11: 610- 616.

⁷⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 486; Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-messânî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 9: 131.

⁸⁰ Metin Yurdagür, "Mümâselet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 556.

⁸¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 486.

⁸² Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "msl" md., 30: 379-380.

⁸³ Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, (Pakistan: Dâru'l-Meârif en-Numaniyye, 1981/1401), 2: 68.

⁸⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2: 108; Rabât Hâlid ve Seyyid İzzet, *el-Câmi' li 'ilûmi'l-İmâm Ahmed*, (Mısır: Dâru'l-Felâh, 2009/1430), 3: 426.

⁸⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1: 102.

⁸⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, (y.y.: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.), 7: 254.

⁸⁷ Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerikandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Baslum, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005/1426), 9: 110.

H. KIZB

Kizb kelimesi, yalan,⁸⁸ inkâr etmek,⁸⁹ iftira atmak,⁹⁰ sahte bir tavır takınmak,⁹¹ haktan yüz çevirmek⁹² anlamlarına gelmektedir. Tasdik sözcüğünün zıttı olan kizb;⁹³ inanç olmasına rağmen dil ile ikrar etmeme, ikrar edip kalben inanmama ve hem dil hem de kalp ile inkâr şekillerinde tezahür edebilmektedir.⁹⁴

Kizb, Allah Teâlâ'nın nimetlerini araştırmadan yalanlamak, inkâr etmek olarak da tanımlanmıştır.⁹⁵ Bu kapsamda büyük günahlar kategorisinde zikredilen kizb suçunu işleyenler⁹⁶ zalim olarak nitelendirilmişler,⁹⁷ onların dünyada helâka uğrayıp⁹⁸ Allah'ın rahmetinden mahrum kalacakları ve âhirette de kurtuluşa eremeyecekleri belirtilmiştir.

I. ZULÜM

Sınırı aşmak, haksızlık yapmak,⁹⁹ karanlık,¹⁰⁰ küfür, şirk, Allah Teâlâ'nın hükümlerini hiçe sayma,¹⁰¹ başkasına zarar verme,¹⁰² adil davranmama¹⁰³ ve haktan bâtila sapma şeklindeki manalarda kullanılan zulüm kavramı,¹⁰⁴ ubûdiyyet hakkını Cenâb-ı

⁸⁸ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Hârûn b. Abdîrâzık, (y.y. , Dâru'l-Fikr, 1979/1399), "kzb" md., 5: 167-168.

⁸⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l Kur'ân*, 143-144, 381; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "kzb" md., 4: 125.

⁹⁰ İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam fi'l-luğa*, thk. Abdulhamid Hendavi, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1421), "bht" md., 4: 282; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "efk" md., 27: 44; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "bht" md., 1: 73.

⁹¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, "zvr" md., 3: 36; İbn Sîde, *el-Muhkem*, "zhv" md., 4: 408.

⁹² İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "kzb" md., 2: 781.

⁹³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, "sdg" md., 6: 189, "kzb" md., 790; Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn*, 1: 451.

⁹⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29: 84-85.

⁹⁵ er-Rahmân 55/21.

⁹⁶ Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân, *İânetü'l-müstefid bi şerhi Kitâbi't-tevhîd*, (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2002/1423), 2: 162.

⁹⁷ En'âm 6/ 21, 93; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3: 91.

⁹⁸ Mü'minûn, 23/48; Buhârî, *Sahih*, Kitabu'l-İ'tisam 2.

⁹⁹ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Zulüm" md., 348.

¹⁰⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâti elfazi'l-Kur'an*, 953.

¹⁰¹ Bakara 2/229; A'râf 7/19; Talâk 65/1; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l müfrehes li-elfâzi'l-Kurâni'l-Kerîm*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990/1411), 434.

¹⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "zlm" md., 12: 373-380; Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn*, 2: 1152.

¹⁰³ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "zhd" md., 8: 317.

¹⁰⁴ Cürcânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1984/1405), 186.

Hak'tan başkasına vererek O'na haksızlık etmek demektir.¹⁰⁵ Bu açıdan Kur'ân-ı Kerîm ve sünnette şirk, büyük bir zulüm olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁶

Zulmün, Allah Teâlâ'yı inkâr, insanlara ve kişilerin kendilerine yaptıkları kötülükler olmak üzere üç çeşidinden bahsedilmiştir.¹⁰⁷ Dolayısıyla Allah'ın varlığını bilerek O'nun yerine başka şeylere inanmak, İslâm itikadına aykırı kabul edilmiş ve kullardan Cenâb-ı Hakk'ın nimetlerine nankörlük etmeden tevhid inancını benimsemeleri ve hak edene hakkını vermeleri istenmiştir.

J. NİFÂK

İtikâdî ve amelî,¹⁰⁸ olarak iki kısma ayrılan nifâk, şüphe halinde bulunmak anlamında olup,¹⁰⁹ tarla faresinin bir tehlike anında kaçmasını sağlamak üzere yuvası için hazırladığı birden fazla çıkış noktasının birinden girip diğerinden çıkması demektir. İkiyüzlülüğü de simgeleyen nifâk, imani anlamda küfürdür.¹¹⁰ Bu doğrultuda nifâk, İslâm'ı kabul etmemesine rağmen menfaati veya korkusu sebebiyle zâhiren iman etmiş gibi gözükmeye şeklinde itikâdî; yalan söylemek, sözünde durmamak, emanete hıyanet etmek, haksızlığa sapmak, kâfirleri dost edinmek, namaza dikkat etmemek gibi İslâm'ın öğretilerine aykırı davranışlar sergileme anlamında da amelî boyutu olan bir kavramdır.¹¹¹

Nifâk kelimesinden türemiş olan münafık ise, dinin bir kapısından girip diğerinden kaçan çifte şahsiyetli kimseler için¹¹² ad olmuş ve rivayetlerde iki sürünün ortasında kalıp nereye gideceğini bilemeyen bir koyuna benzetilmiştir.¹¹³ Bu anlamda münafık kavramı,

¹⁰⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 21: 85; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4: 286.

¹⁰⁶ Bk. Lokmân 31/13; Buhârî, *Sahîh*, İmân 23, İstîtâbe 9; Müslim, *Sahîh*, İmân 197; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "şrk" md., 10: 449; Zekeriyya, Ebû Bekr Muhammed, *eş-Şirk fi'l kadîm ve'l-hâdis*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000/1421), 2: 1397.

¹⁰⁷ Karaman, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, "Zulüm" md., 719; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Zulüm" md., 348-349.

¹⁰⁸ Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd., (Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975/1395), İmân 14.

¹⁰⁹ Bk. Nisa 4/137, 143; Ankebût 29/10-11; Müddessir 74/31.

¹¹⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "kfr" md., 14: 51; Tehânevî, *Keşşâfü istulâhâtî'l-fünûn*, 2: 1652.

¹¹¹ Bk. Buhârî, *Sahîh*, İmân 24, Mezâlim 17; Müslim, *Sahîh*, İmân 107, 108; Sâlih b. Fevzân, *İnetül Müstefid*, 1: 200; Hasan Kurt, "Kelamcılara Göre Münafık", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, (2006), 132-138; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Nifak" md., 247-248.

¹¹² İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959/1379), 4: 88; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, 502.

¹¹³ Müslim, *Sahîh*, Sıfatü'l-münâfikin 17.

dil ile ikrar etmesine rağmen Allah ve Resûlü'ne kalben iman etmeyen kişiler için kullanılmıştır.¹¹⁴

K. İFTİRA

İftira, bir kimseye işlemediği suçu isnat etmek,¹¹⁵ yalan uydurmak suretiyle Allah'ı inkâr etmek¹¹⁶ ve O'nun birliğine uygun olmayan nitelendirmelerde bulunmaktır.¹¹⁷ Ayrıca Cenâb-ı Hakk'a ortaklar nispet etmek de iftira kapsamında değerlendirilmiştir.¹¹⁸ Nitekim müşrikler, putlar¹¹⁹ ve meleklerin Allah Teâlâ'nın kızları olduğunu iddia edip¹²⁰ Allah'ın dilemesiyle putlara taptıklarını dile getirmekle¹²¹ O'na iftira atmışlar böylece tevhidi emreden âyetleri de inkâr etmişlerdir.¹²² Neticede kendilerine hakikat iletilmesine rağmen başka varlıklara ilâhlık atfedip Allah Teâlâ'ya iftira atanlar ebedî cehennemle tehdit edilmişler¹²³ ve pişman olacakları belirtilmiştir.¹²⁴

L. KÜFRÂN

Örtmek, nimeti inkâr,¹²⁵ görülen iyiliği unutmak¹²⁶ ve nankörlük etmek anlamlarına gelen küfrân kelimesi genelde nimetlerin inkârı anlamında kullanılmıştır.¹²⁷ Nitekim nimet verenin Allah Teâlâ olduğunu unutup O'na isyan edenlerin¹²⁸ ve eşlerin birbirlerine

¹¹⁴ En'âm 55/ 23; Gölcük ve Toprak, *Kelam*, 130; İbrahim Halil Erdoğan, "Geçmişten Günümüze Münâfıkların Değişmeyen Karakteri (Kurân-ı Kerim'deki Nitelikler)", *Akademik Tarih Düşünce Dergisi* 5, sy. 16 (2018), 182.

¹¹⁵ Mustafa Çağrı, "İftira", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 522.

¹¹⁶ En'âm 6/21, 144.

¹¹⁷ Âl-i İmrân 3/94; En'âm 6/93, 144; Ankebût 29/68.

¹¹⁸ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990), 3: 128, 239.

¹¹⁹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008), 18: 366-368.

¹²⁰ Nahl 16/57.

¹²¹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 2150-2151.

¹²² En'âm 6/33; Ankebût 29/61; Lokmân 31/25.

¹²³ Ankebût 29/68.

¹²⁴ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 653.

¹²⁵ Mustafa Çağrı, "Nankörlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 382.

¹²⁶ Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: İslam Bilgi Merkezi, 1991), "Küfrân" md., 191.

¹²⁷ Buhârî, *Sahih*, İmân 21; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "kfr" md., 5: 147.

¹²⁸ Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, "Küfrân" md., 191.

nankörlükleri de bu kapsamda ele alınmıştır.¹²⁹ Bu bağlamda küfür imanın, küfrân ise şükrün zıttı olarak telakki edilmiştir.¹³⁰

Kısaca bilgi verdiğimiz kavramlardan sonra Buhârî ve Müslim'in eserlerinde yer verdikleri âyetler çerçevesinde şirk meselesini değerlendireceğiz.

¹²⁹ Buhârî, *Sahîh*, İmân 21, Nikâh 88.

¹³⁰ Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arâbi, 1937/1356), 1: 134.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE ŞİRK MESELESİ

Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/875), sahih hadisleri kapsayan iki kitap anlamında Sahîhayn ismiyle adlandırılmış *el-Câmi' u' s-sahîh* isimli eserleri, İslâm âlimleri tarafından Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahih kitaplar kabul edilmiştir. Bu bağlamda Buhârî ve Müslim'in tahrîc etmiş oldukları Sahîhayn rivayetleri özelinde yapmış olduğumuz tetkikler neticesinde özellikle de meseleye dair hadislerin işlendiği bâb başlıklarında Buhârî tarafından şirk ile ilgili âyetlere yer verildiği tespit edilmiştir. Bu kapsamda ilgili hükümler muvacehesinde meselenin Kur'ân-ı Kerîm tarafından nasıl işlendiğini görmek amacıyla söz konusu âyetler incelemeye tabi tutulacaktır. Zira pek çok hususta Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet birbirlerini destekleyici nitelikte açıklamalarda bulunmakta özellikle ortak mücadele alanı olan şirk mevzuunda bu durum daha da belirgin hale gelmektedir. Dolayısıyla bu aşamada Kur'ân-ı Kerîm'e göre şirk meselesi itikâdî, ictimâî ve âhîret boyutlarıyla işlenecektir.

1.1. İTİKAD İLE İLGİLİ ÂYETLERDE

İman ile eş anlamlı kullanılan itikad, Allah Teâlâ'dan din adına nakledilen bilgilerin peygamberler tarafından tebliğ edildiğini kabul etmek ve onlara inanmaktır. Bu anlamda Allah'a ve peygamberlerine iman etmenin adı olan itikad İslâm dini için önemi haiz bir

yapıdır.¹³¹ Kur'ân-ı Kerîm, pek çok âyette sözü edilen konuya dair açıklamalarda bulunmuş, Allah Teâlâ'nın şeriki olmadığını vurgulamış ve tevhidi tesis etmek üzere gerekli beyanlarda bulunmuştur. Bu hükümlerden ilki, yaratıcı ile diğeri ise kullarla alakalıdır.

1.1.1. Allah'ın Şirkten Münezzehe Oluşu

Zât-ı ilâhiyyenin âcizlik, eksiklik ve yaratılmışlık gibi arızî vasıflardan arınmışlığının benimsenip dile getirilmesi anlamına gelen tenzîh, Allah Teâlâ'nın birliğini simgeleyen bir kavramdır.¹³² Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm, zâtında ve sıfatlarında tekliği temsil eden Allah için ortaklar isnat etmenin yasaklığı hakkında birçok hüküm vaz' etmiş ve gerekli izahlarda bulunmuştur.

Araştırma konumuzla alakalı gerek Buhârî gerekse Müslim tarafından eserlerinde yer verilen ilk âyette Allah'ın hükümranlığı ele alınmıştır. Müslim, *Kıyametin ve Cennetle Cehennem Sıfatı Bahsi*'nde rivayetin okunmasına sebep durumu zikretmiştir. Yahudi bir âlimin kendi inanışları doğrultusunda Cenâb-ı Hakk'ın sadece kıyamet gününde gökleri, yerleri, suları, toprakları ve bütün mahlûkatı farklı farklı parmaklar üzerine koyup hareket ettireceğini söyleyince Hz. Peygamber, bu sözlere tepki göstermiş, onların Allah Teâlâ'ya hak ettiği konumu vermediklerini ifade etmiş ve neticede O'nun tek hükümran olduğunu belirten hükmü okumuştur. Bu âyette şirk koşanların Allah Teâlâ'yı gereği gibi takdir edip tanıyamadıkları, buna karşılık O'nun yer ve göklerin tek hâkimi olduğu vurgulanıp müşriklerin ortak koştuklarından münezzehe olduğu ifade edilmiştir.¹³³ Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın tekliğini ve kudretini sadece âhiretle ilişkilendiren yahudilerin inançlarının yanlışlığını dile getiren bu âyet, onların bu tavırları ile bir tür şirk inancına sahip olduklarını belirtmiş bu kapsama Allah'tan başkasına ibadet eden¹³⁴ müşrikler de dâhil edilmiştir.¹³⁵ Böylece bütün kâinatı yaratan, her şeyin vekili,¹³⁶

¹³¹ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 212.

¹³² Metin Yurdagür, "Tenzih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 472.

¹³³ Zümer 39/67; Müslim, *Sahîh*, Sıfatü'l-Münafikîn, 19.

¹³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8: 703.

¹³⁵ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî- İbrâhim Ettafeyyîş, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964/1384), 15: 278; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988), 13: 6949.

¹³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8: 700.

azamet¹³⁷ ve kudret¹³⁸ sahibi Allah'a iman edilmesi ve gerçek inancın Cenâb-ı Hakk'ın birliğini zedeleyen ve hakkını gasp eden her türlü unsurdan uzak durulmak suretiyle elde edileceği belirtilmiştir.¹³⁹

Allah'ın her türlü noksanlıktan münezzeh oluşuna dair Sahîhayn'da işlenen bir diğer âyet grubu da Âyetü'l-Kürsî'dir.¹⁴⁰ Buhârî'nin *Bir Kimse Bir Kimseyi Vekil Tayin Ettiği ve Vekil de Tevkil Edildiği Maldan Bir Miktar Şeyi Terk Ettiği Zaman (Müvekkil Vekilin Bu Hareketine İcâzet Verdiği Takdirde) Bu İş Caiz Olur* ve Müslim'in de *Sûre-i Kehf ile Âyetü'l-Kürsî'nin Faziletleri Bâbı* bâb başlığında zikredilen tevhid akîdesinin özünü simgeleyen bu âyetlerin okunması halinde kişinin muhafaza edileceğinden bahsedilmiştir. Bu anlamda Âyetü'l-Kürsî tapınma hakkına lâyük olmayanlara karşılık Allah'ın isim ve sıfatları bir arada kullanılmış ve O'nun azameti gündeme getirilmiştir.¹⁴¹ Bu kapsamda şeref,¹⁴² bilgi,¹⁴³ kudret sahibi, yarattıklarını muhafaza eden¹⁴⁴ ve onlara ikramda bulunan Allah'ın dirilik/hay¹⁴⁵ vasfına sahip olduğu belirtilerek yaratıcılık özelliğinin O'na aidiyetinden bahsedilmiş,¹⁴⁶ ebedî ve ezeli oluşu ifade edilmiştir.¹⁴⁷ Ayrıca beşere ait sıfatlardan da uzak oluşu vurgulanmıştır.¹⁴⁸

¹³⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8: 101-102.

¹³⁸ Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1905/1323), 7: 321.

¹³⁹ Buhârî, *Sahîh*, Tevhîd, 36; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 15: 277.

¹⁴⁰ Âyetü'l-Kürsî hakkında Bk. Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, "Âyetü'l-Kürsî" md., 44.

¹⁴¹ Bakara 2/255; Buhârî, *Sahîh*, Vekâle 10; Müslim, *Sahîh*, Salâti'l Misafirin 258; Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî, *Fezû'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedir Âlem el-Mirtahi, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005/1426), 3: 539.

¹⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2: 234-235.

¹⁴³ Mevdûdî, *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, çev. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmâil Bosnalî, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, tsh. Fedakâr Kızmaz, Veysel Polat, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 1: 173-174; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1: 398-401.

¹⁴⁴ Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.), 1: 328; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, 3: 1010-1015; Bekir Topaloğlu, "Kayyûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 108.

¹⁴⁵ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1: 327; Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *Fethu'l-kadir el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, (y.y.: y.e.y., t.y.), 1: 410; Mustafa Çetin, "Âyetü'l-Kürsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 224-225.

¹⁴⁶ Bekir Topaloğlu, "Hay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 549.

¹⁴⁷ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, 3: 1016.

¹⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 3: 269; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, (Beyrut: Dâru'l Fikir, 1993/1414), 2: 15.

Allah'ın tekliğinden bahseden ve Sahîhayn'da ilgili rivayetler bağlamında yer verilen diğer bir sûre ise İhlâstır.¹⁴⁹ Gerek Buhârî gerekse de Müslim konuya ilişkin pek çok rivayete yer vermiştir.¹⁵⁰ Şirki reddedip tevhid ilkesini savunan İhlâs sûresi¹⁵¹ Cenâb-ı Hakk'a has olan ehad kavramı ile başlayıp¹⁵² O'nun kimseye ihtiyaç duymadığını belirtip kendisine nesep ve cevher iddiasında bulunanların yanlış tutum sergilediklerinden bahsetmektedir.¹⁵³ Dolayısıyla mezkûr sûre, vâcibü'l-vücûd olan Allah'ın, dengi, misli, akranı ve ortağı olmadığını en büyük delilidir.¹⁵⁴

1.1.2. Zulmün Bir Çeşidi Olması

Bir şeyi ona ait olmayan yerde değerlendirmek anlamındaki zulüm,¹⁵⁵ belirlenmiş sınırları çiğneme, haktan bâtıla sapma, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara sokma ve rızasını almadan birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunma diye tanımlanmıştır.¹⁵⁶ Dolayısıyla hak etmeyenle edeni, lütuf sahibi olanla olmayanı aynı düzeyde konumlandırmak en büyük zulüm kabul edilmiştir.¹⁵⁷ Bu doğrultuda Allah Teâlâ ile birlikte başka bir şeye inanmak da zulüm olarak nitelendirilmiş bu amaçla itikâdî iki karşıt durumun bir arada bulunmasının hikmet nazariyesine aykırı olduğu gerçeğinden hareketle imanla şirkin karıştırılmaması tembihlenmiştir.¹⁵⁸

Şirkin zulüm çeşitlerinden biri olarak kabul edildiği, “*İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır*”¹⁵⁹ âyetinin nâzil olması ile sahâbe lafzî bir değerlendirmede bulunmuşlar ve nefesine zulmetmeyen yani insanların haklarını yemeyen kimsenin olmadığını

¹⁴⁹ Bk. Emin Işık, “İhlâs Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 537.

¹⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, Fezâilü'l-Kur'ân 14; Müslim, *Sahîh*, Salâtü'l Misafirîn, 259, 262; Zühd 46; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arâbî, 1972/1392),18: 115-116.

¹⁵¹ Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 704.

¹⁵² İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, 15: 8747-8748.

¹⁵³ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, 15: 8753-8754.

¹⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10: 643-652; Işık, “İhlâs Sûresi”, 21: 537;

¹⁵⁵ Mustafa Çağrı, “Zulüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 507.

¹⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 500; Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, 7: 119.

¹⁵⁷ Nesevî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesevî, *Tefsîrü'n-Nesevî*, thk. Mervan Muhammed eş-Şiâr, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005/1426), 3: 225.

¹⁵⁸ Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, 1: 117; Buhârî, *Sahîh*, İstîtâbe 1.

¹⁵⁹ En'âm 6/82.

düşünmüşlerdi. Ancak bu durum Hz. Peygamber'e sorulduğunda o kastedilen hükmün yanlış anlaşıldığını buradaki zulmün şirk anlamına geldiğini belirtip Hz. Lokmân'ın oğluna söylediği şu ifadeyi zikretmiştir: “*Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir zulüm/haksızlıktır.*”¹⁶⁰ Dolayısıyla Allah Teâlâ'ya mahsus olan kendisine ibadet edilme/tapınma hakkının O'nun yanı sıra veya O'ndan alınıp başkasına verilmesi Yaraticıya karşı haksızlık/zulüm şeklinde nitelendirilmiş ve bu doğrultuda zulüm çeşitlerinden olan şirkten uzak durulması emredilmiştir.¹⁶¹

Yukarıda zikrettiğimiz ve hem Buhârî hem de Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'lerinde yer alan ilgili rivayet, zulmün umumî manasından ziyade hususî anlamına/şirke vurgu yapmış, itaat edilmeye lâyık olan Allah Teâlâ'ya ilâhlık vasfının verilmesi halini zulüm diye nitelemiş,¹⁶² kendisine hiçbir şeyin ortak koşulmaması hakkına sahip olan Cenâb-ı Hak'a¹⁶³ şerik nispet ederek iftira atanlara ise azap edileceği bildirilmiştir.¹⁶⁴ Buna karşılık Allah'ın emirlerine ittiba ederek îmânlarına haksızlık bulaştırmayanlar ise cennet ile müjdelenmişlerdir.¹⁶⁵

1.2. TOPLUMSAL BOYUTLU ÂYETLERDE

Müşrikler, asabiyet, örf ve âdetlerin önemli bir değer kabul edildiği Mekke toplumunda Allah Teâlâ'ya iman etme konusunu gündemde tutmamaya çalışmışlar, bunun için de kendileri gibi inanmayanlara yaptırımlar uygulamışlardır. Buna karşılık Hz. Peygamber ve sahâbe risâletin ilk gününden itibaren tevhid ilkesini yerleştirmek ve sosyal hayatta görünür kılmak için gayret içinde olmuşlardır. Zira sosyal hayat, inançların müşahhas hale dönüştüğü bir alanı teşkil etmektedir. Bu bağlamda çalışma alanımızla sınırlı kalmak kaydıyla Kur'ân-ı Kerîm'in meseleye bakış açısı incelenecektir.

¹⁶⁰ Lokmân 31/13; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (31) 1; Müslim, *Sahîh*, İmân 197; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7: 30; 11: 495; Nevevî, *el-Minhâc*, 2: 143.

¹⁶¹ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (6) 3, İstitâbe 1.

¹⁶² Mevdûdî, *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, 4: 295.

¹⁶³ Müslim, *Sahîh*, İmân 48.

¹⁶⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 316.

¹⁶⁵ Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14: 62; Nevevî, *el-Minhâc*, 2: 143; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1: 118; 10: 90; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 395; 5: 260; 356.

1.2.1. Müşriklerin Özellikleri

Her inanç sistemi, yaşamın içerisinde var olma mücadelesi vermiş ve ona inananlar tarafından ikame ettirilmeye çalışılmıştır. Müşrikler de kendi inançları doğrultusunda benzeri bir tavrı sergilemişler ve onların bu tutumları Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yerde zikredilmiş; muhtaçları dışladıkları, Hz. Peygamber'e iftira attıkları ve hakkı izale etmek için mücadele ettikleri vb. hususlar anlatılmıştır.

Allah Teâlâ'nın verdiği tebliğ ve uyarı görevini icra eden Hz. Peygamber'e karşı duruş sergileyen müşrikler, İslâm dinini kabul etmemekle beraber toplumdaki ihtiyaç sahiplerini de dışlamışlar ve Kur'ân-ı Kerîm bu hususu gündeme taşıyarak onların bu tutumlarını âhirete inanmamaları ile ilişkilendirmiştir.¹⁶⁶ Aslında kabile asabiyyetine önem veren Mekkeli müşrikler, önceki devirlerde diğer kabilelere üstünlük taslamak amacıyla ikramda bulunurken¹⁶⁷ İslâm'ın yayılmasına tepki göstermek amacıyla bu alandaki vazifelerini yerine getirmekten ictinab edip kendilerine bahşedilen nimetlerin şükrünü de eda etmemişlerdir.¹⁶⁸ Netice itibariyle onlar, arzularına ağır gelen bu durum karşısında maddî güçlerini tevhidin aksi yönünde kullanmışlardır.¹⁶⁹

Kur'ân-ı Kerîm'e göre müşriklerin bir başka özelliği de Allah Teâlâ ve Hz. Peygamber'e iftira atmalarıdır. Resûl-i Ekrem Mekke halkını putperestlik inancını terk etmeleri için uyarmasına rağmen onlar, Allah'ın birliğini kabul etmemişlerdir. İnkârcılığa devam etmeleri üzerine o, Cenâb-ı Hak'tan Hz. Yûsuf'un kavmi için gerçekleşen kıtlığın Mekkeliler tarafından da yaşanması konusunda talepte bulunmuştur. İlgili duanın kabul edilmesi üzerine müşrikler zorluklarla karşılaşmışlar ve çaresiz kalmışlardır. Zihnî ve bedenî yorgunluklarından dolayı Hz. Peygamber'e gelerek tevhid dinine inandıklarını ve kendilerine verilen azabın kaldırılması için dua etmesini istemişlerdi. Neticede rahatladıklarında Resûl-i Ekrem'i kastederek, "Bu, kendisine bazı şeyler öğretilmiş biri, bir deli!" ifadelerini kullanmışlardı.¹⁷⁰ Söz konusu iftira karşısında Kur'ân-ı Kerîm, onların. "...kararsızlık içinde oyalanıp durduklarını..." belirtmiştir.¹⁷¹ Yani onlar

¹⁶⁶ Fussilet 41/7; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (9) 1; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 27: 81.

¹⁶⁷ Muhammed b. Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *Kitabu'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstadter, (Haydarâbâd: y.e.y., 1942/1361), 137-146; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, (y.y.: Dâru'l-Sâkî, 2001/1422), 9: 316; Fethi Yıldırım, "Cahiliyede ve İslam Döneminde Vergi (Zekât), *Al Farabi International Journal on Social Sciences* 3, sy. 3 (2019), 40-41.

¹⁶⁸ Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 28: 143; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4: 688-690.

¹⁶⁹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1: 324.

¹⁷⁰ Duhân 44/14; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (44) 5.

¹⁷¹ Duhân 44/9; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9: 198.

korktukları zaman iman ettik deyip rahata kavuştuklarında inkârlarına geri dönmüşlerdir.¹⁷²

Müşriklerin Kur'ân'da zikredilen bir diğer özelliği de hakkı izâle etmek için ellerinden gelen her türlü maddî ve mânevî çabayı sarf etmeleridir.¹⁷³ Temelde bu özellikleri ile öne çıkan müşrikler, mallarının çokluğu ile övünüp ihtiyaç sahibi müslümanlarla alay etmişler¹⁷⁴ ve güçlerini müslümanlara baskı uygulamada kullanmaktan çekinmemişlerdir.¹⁷⁵ Netice itibarıyla İslâm'a karşı duruşları ve inandıkları batıl değerler uğruna sergiledikleri mezkûr tavırları, müşriklerin özelliklerinden sadece bir kısmıdır.

1.2.2. Hz. Peygamber'in Şirk Koşmamak Üzere Biat Alması

Biat, yöneticilik tevdi etmek, birinin yöneticiliğini benimsemek anlamındaki sosyopolitik bir akid olan biat, devlet başkanına bağlılık göstermek anlamına gelmektedir.¹⁷⁶ Biat, özellikle siyasi bağlamda kişinin karşı tarafa güven vererek ona belirli şartlarda itaatin sağlanmasını teşkil eden bir uygulamadır.¹⁷⁷ Bu anlamda Câhiliye toplumundaki hâkim olan şirk inancı yerine tevhit ilkesini ikame etmek isteyen Hz. Peygamber, itikâdî konuların da içerisinde yer aldığı biatta bulunmuştur.

İslâm'ın yayılmaya başladığı zamanlarda meydana gelen I. Akabe Biat'ında iman temelli bir akit gerçekleştirilmiştir. Söz konusu sözleşme, Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaat etmek, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocukları öldürmemek, iftira atmamak ve maruf bir konuda Resûl-i Ekrem'e karşı gelmemek maddelerinden oluşmaktadır.¹⁷⁸ Bu biata *Bey'âtu'n-Nisâ* adlandırılması da yapılmıştır.¹⁷⁹ Söz konusu maddeler arasında zikredilen Allah'ı tek kabul edip inanma şeklinde yer alan unsur, Hz. Peygamber'in şirk ile olan mücadeleye atfettiği değeri göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

¹⁷² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 27: 207-209; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, 4: 793-794.

¹⁷³ Kehf 18/56; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (18) 1; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 429; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 216.

¹⁷⁴ Yâsîn 36/78-79; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21: 119.

¹⁷⁵ Hicr 15/97; Sâd 38/2; Kalem 68/48-50; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (38) 1; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 316; Keşmîrî, *Fezû'l-bârî*, 5: 373.

¹⁷⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "bya" md., 20: 370; Cengiz Kallek "Biat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 120.

¹⁷⁷ Kallek "Biat", 6: 120-121.

¹⁷⁸ Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbu'l-Ensar 43.

¹⁷⁹ Mümtehine 60/12; Buhârî, *Sahîh*, Ahkâm 49.

Yine Hz. Peygamber, bir Ramazan bayramı günü namazı kılıp hutbe irad ettikten sonra Mekke'den gelen kadınlarla da yukarıda ifade edilen esaslar çerçevesinde *Bey'âtu'n-Nisâ*¹⁸⁰ biatını yapmıştır.¹⁸¹ Resûl-i Ekrem, bu ilkeler çerçevesinde başka zamanlarda da biat almıştır.¹⁸² Dolayısıyla Hz. Peygamber'in siyasal kabul niteliği olan biatlarda şirk koşturmak üzere anlaşma yapması, konunun ne denli önemli olduğunu göstermesi açıdan önemi haizdir.

Netice itibariyle, söz konusu biatların amacı şirkin yerine tevhidin inşa edilip ahlâkî ve sosyal yapının düzenini oluşturmaktır. Bu anlamda hem hüküm koyan hem de hükmü kabul edenler açısından önemli olan her iki biat, toplumsal yaşamda huzurlu bir hayatın oluşumunu sağlamıştır.

1.2.3. Müşriklerle Savaş

Cenâb-ı Hak'ın birliğine iman etmeyen müşrikler, İslâm'ın yayılmasını engellemek ve tevhidin savunuculuğunu yapan müslümanları bu davadan uzak tutmak amacıyla onlara fizikî ve psikolojik işkenceler yapmışlardır.¹⁸³

Hz. Peygamber, Allah'a şirk koşan ve zamanla putlara ilâhlık atfeden bir topluma gönderilmişti. Onun amacı tevhidin kabul edilmesini ve yayılmasını sağlamaktı. Bunun bilincinde olan Mekke halkı inandıkları dinden vazgeçmemekle beraber ilk önce sözlü daha sonrada fiziki işkenceler ile müslümanları zor durumda bırakmışlardı. Müşrikler İslâmiyet'in zaman içerisinde ciddi bir yayılma oranına ulaştığını fark ettiklerinde ise müslümanlarla savaş yapmak istemişlerdi.¹⁸⁴ Kur'ân-ı Kerîm bu durumu fitne olarak vasıflamış ve "*Fitne ortadan kalkıncaya ve dinin tamamı Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Vazgeçerlerse kuşkusuz Allah yaptıklarını görmektedir*"¹⁸⁵ meâlindeki âyeti ile müşriklere karşı savaş izni vermiştir.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr (60) 3.

¹⁸¹ Mümtehin, 60/12; Buhârî, *Sahîh*, İdeyn 19; Müslim, *Sahîh*, *Salâtü'l-İdeyn 1*; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 222, 7: 382; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 2: 475; 5: 419.

¹⁸² Müslim, *Sahîh*, Cenaiz 33, İmâre 88; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 18: 73.

¹⁸³ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000/1420), 13: 537.

¹⁸⁴ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (8) 5; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13: 537.

¹⁸⁵ Enfâl 8/39.

¹⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13: 538, 539; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 5: 201-202; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3: 264; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, 2: 690.

Müşriklere karşı savaşa izin veren bir diğer hüküm de İslâm'ın hâkim olana dek küfredenlerle savaşı emreden âyetle ilgilidir.¹⁸⁷ Söz konusu beyanın kapsamına müşrikler de dâhil edilmiştir.¹⁸⁸ Ancak İslâm'ın ilk dönemlerinde inananların sayıca azlığı onları ümitsizliğe düşürmemesi için konuya dair nâzil olan hükümlerle desteklenmiş ve bunun sonucunda da mücadelede başarılı olmuşlardır.¹⁸⁹

Sonuç olarak, barışı önceleyen İslâm, Allah Teâlâ hak ettiği konumu korumak için kendisini inkâr edenlerle savaşılması noktasında teşviklerde bulunmuş, müslümanlar da şirk ile mücadele ederek onu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

1.3. ÂHİRET İLE İLGİLİ ÂYETLERDE

Dünya hayatından sonra devam eden ikinci bir hayat olan âhiret, insanların dünyada yaptıkları amellerden adalete uygun bir şekilde sorgulanacağı ebedî bir âlemdir.¹⁹⁰ Dünya hayatı oyun ve eğlence yeri iken âhiret hayatı asıl ve ebedî mekân olarak kabul edilmiştir.¹⁹¹ İslâm öncesi Câhiliye halkı arasında Allah'a şirk koşmaları neticesinde tahribata uğrayan dinî ve örfî durumlar olmuştur. Bunlardan birisi de onların âhirete inanmamalarıdır.¹⁹² Müşriklerin âhirete inanmamalarının sebebi kendilerinin sorgulanılmayacak olmalarını düşünmeleri, kibirli ve katı yüreklilikleri ile alakalıdır.¹⁹³ Onlar âhirete inanmadıkları için kendilerine verilen azabın hemen olmasını isteyerek

¹⁸⁷ Bk. Muhammed 47/4; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22: 153.

¹⁸⁸ Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 16: 225.

¹⁸⁹ Enfâl 8/65; Buhârî, *Sahih*, Cihâd 33, Tefsîr, (8) 6; Neseî, *Tefsîrü'n-Neseî*, 2: 98; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8: 44.

¹⁹⁰ Bekir Topaloğlu, "Âhiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 543-545.

¹⁹¹ Ankebût 29/64; Mü'min 40/39; Hadîd 57/20.

¹⁹² Kur'an-ı Kerim'de müşriklerin âhirete inanmadıklarına dair âyetler zikredilmiş olsa da hadis ve İslâm tarihi kaynaklarında aktarılan bilgiler neticesinde onlar arasında âhirete inananların olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbn b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 320-323; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî es-Sicistânî, *Kitâbü's-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût, Muhammed Kâmil Karabileli, (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009/1430), Cenâiz 74; Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, t.y.), 1: 201-203; Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1420), 12: 391; Âlûsî, Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, (y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2012/1433), 2: 287; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 157, 174-175, 11: 131; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdelleri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 84-85; Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı", *Milel ve Nihal* 13, sy. 1 (2016): 73-90, 105.

¹⁹³ Nahl 16/22; Yâsîn 36/78; Sâffât 37/15; Mütaffîfîn 83/10-14.

aceleci davranmışlardır.¹⁹⁴ Yine azaba uğramaktan korktukları için de âhirete iman etmek istememişlerdir.¹⁹⁵

Müşriklerden bazılarının âhîret inancına sahip olmadıklarına dair bir çok hüküm söz konusudur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, "*Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; biz bir daha diriltilecek değiliz*"¹⁹⁶, "*Biz bir kemik yığını haline gelmiş, ufalanmışken yepyeni bir yaratmayla dirilecekmışız, öyle mi?*"¹⁹⁷, "*Sahi biz, ölüp de toprak ve kemik yığını haline gelmişken mi, yeniden mi diriltilecekmışız?*"¹⁹⁸, "*Sahi, biz ve atalarımız toprak olunca mı diriltilip (hayat alanına) çıkarılacakmışız? Doğrusu bu tehdit bize yapıldığı gibi daha önce atalarımıza da yapılmıştı. Ama bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir.*"¹⁹⁹ beyanları ile onların bu durumlarını ortaya koymuştur.²⁰⁰

Âhîretle ilgili âyetlerde şirk meselesi şu aşamalarda ele alınıp incelenmiştir:

1.3.1. Bağışlanmayacak Bir Günah Oluşu

Günah, emir ve yasaklara uymama sonucu meydana gelen dinî, ahlâkî ve vicdanî sorumlulukları gerektiren bir durumdur.²⁰¹ Bu günahlar içerisinde bağışlanmayacak olanı ise Allah'a ortak koşmaktır.²⁰² Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm, şirk günahını işleyen Mekke müşriklerinin tevbe etmedikleri sürece bağışlanmayacaklarını beyan etmiştir.²⁰³ Buhârî, *Mâsiyetler, Câhiliyet İşi Nev'indendir* bâbında; Allah'a ortak koşma hariç, câhiliye işlerini yapanların günahlarının bağışlanacağı şeklinde konuya açıklık getirecek rivayetlere yer vermiştir.²⁰⁴ Nitekim Hz. Peygamber Cebrâil'in ona söylemesi sonucu, ancak söz konusu eylemden istiğfar edenlerin bağışlanacaklarını ve neticede onların da

¹⁹⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, "İnkâr ve Acelecilik Karakteri", *Kelam Araştırmaları* 4, sy. 1 (2006): 100-101.

¹⁹⁵ Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, , 199-206.

¹⁹⁶ En'âm 6/29.

¹⁹⁷ İsrâ 17/49.

¹⁹⁸ Mü'minûn 23/82.

¹⁹⁹ Neml 27/67-68.

²⁰⁰ Âyetlerin tahlili için Bk. Söylemez, "İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı", 72-73, 99-101, 105.

²⁰¹ Ömer Faruk Harman, "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 278.

²⁰² Adil Bebek, "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 283.

²⁰³ Nisâ 4/48,115; Mâide 5/39.

²⁰⁴ Buhârî, *Sahih*, İmân 22.

cennete girecekleri müjdesini vermiştir.²⁰⁵ Ayrıca Allah'ın kulları üzerindeki hakkının, kulların O'na itaat ve kulluk etmeleriyle beraber şirk koşmamalarını söyledikten sonra, kulların Allah üzerindeki hakkının Yüce Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayan kişiye azab etmemesi olduğunu da başka bir vakitte belirtmiştir.²⁰⁶ Zira mezkûr fiil, münezzeh olan Allah'a ortak/lar nispet etmek, O'na iftira atmak ve hak etmediği bir durum ile vasfetmek anlamına geldiğinden²⁰⁷ affedilemeyecek günah şeklinde betimlenmiştir.

Buhârî, şirkin bağışlanmayan bir günah oluşu ile ilgili nâzil olan âyetin²⁰⁸ sebeb-i nüzûlünü naklettiği rivayette, münafık Abdullah b. Übey b. Selûl (ö. 9/631) öldüğünde müslüman olan oğlu Abdullah b. Abdullah (ö. 12/633) Hz. Peygamber'den babasının cenaze namazını kıldırmasını istemişti. Resûl-i Ekrem de hem oğul Abdullah'ın isteğini geri çevirmemek hem de münafıkları İslâm'a ısındırmak amacıyla bu konuyla ilgili muhayyerlik hakkını kullanarak Abdullah b. Übey'in cenaze namazını kıldırmişti. Cenaze namazının kıldırmasının akabinde Allah, tevhidi inkâr eden münafıklardan ölen kimseye dua edilmemesi gerektiği ile ilgili âyeti indirmişti.²⁰⁹ Dolayısıyla itikâdî nifak şirk ile eş değer kabul edilmiş²¹⁰ ve bu durumda münafıkların işlediği günahların bağışlanmayacağı ifade edilmiştir.²¹¹

1.3.2. Amelleri Boşa Çıkarması

Amel, insanın iyi veya kötü bir eylemi gerçekleştirmesini ifade eden bir kavramdır.²¹² Fiillerin durumlarına göre ceza veya mükâfat verilecek olan ameller iki kısma ayrılmaktadır. İnsanın bedenen yapmış olduğu hareketlere *zâhirî amel* denirken, duygu ve düşüncelerin hâkim olduğu davranışlara ise *bâtınî amel* tesmiye olunmuştur.²¹³ Burada bahsedilen asıl mesele, mümin olan bir kimsenin en büyük günah olarak nitelenen şirki işlemesi/kabul etmesi ile yaptığı amellerinin boşa çıkıp çıkmayacağı hususudur.

²⁰⁵ Buhârî, *Sahîh*, İmân 49, Cenâiz 1, İstikrâz 3, Bed'ü'l-halk 6, İsti'zân 30, Rikâk 13, 14, Tevhîd 33; Müslim, *Sahîh*, İmân 150,151, 152, 153, 154, Zekât 32; Neseî, *Tefsîrü'n-Neseî*, 1: 221.

²⁰⁶ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 46.

²⁰⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2: 173.

²⁰⁸ Tevbe 9/84.

²⁰⁹ Tevbe 9/84; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (9) 12; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5: 440; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8: 218; Bk. Tevhîd Bakan, "Hz. Peygamber'in Abdullah b. Übeyy'in Cenâze Namazını Kılması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 39 (2013), 211- 240

²¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14: 406.

²¹¹ Neseî, *Tefsîrü'n-Neseî*, 2: 122.

²¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "aml" md., 11: 474-478.

²¹³ Süleyman Uludağ, "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 14.

Mekke halkı kendilerinden öncekilerin uygulayageldikleri dinî inanışları devam ettirmişler, İslâm'ın gelişi ile birlikte de Hz. Peygamber'den kendi inandıkları putlara iman etmesini istemişlerdir. Bu durum karşısında Allah Teâlâ, kendisine şirk koşulması durumunda önceden yapmış oldukları amellerinin heba olacağını her Resûl'e vahyettiğini²¹⁴ ve şirk koşanların hüsrana uğrayacaklarını beyan etmiştir.²¹⁵ Ulûhiyetin ve tevhidin varlığına delil olan ilgili âyet,²¹⁶ aynı zamanda müşriklerin yaptıkları iyi işlerin de boşa gideceğini²¹⁷ ve neticede azaba maruz kalacaklarını ifade etmiştir.²¹⁸ Bu sebeple Allah Teâlâ, söz konusu hükmü, irtidat edenlerin cehenneme gideceklerini ilan etmek üzere uyarı sadedinde bildirmiştir.²¹⁹ Bu bağlamda, başta Resûl-i Ekrem olmak üzere ona tabi olan müslümanlar, hayatları boyunca söz konusu neticeyi dikkate alıp şirke düşmemek için gereğini yapmışlardır.²²⁰

1.3.3. Azaba Sebep Oluşu

Allah Teâlâ'ya şirk koşmanın sonuçlarından birisi de mezkûr eylemi gerçekleştiren kimselerin azaba uğratılmasıdır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ı kabul etmeyen veya O'nun emir/yasaklarına uymayan kişilere dünya veya âhirette verilen ilâhî cezadır.²²¹ Bu sebeple *en büyük günah*²²² olarak tavsif edilen şirk ile kişi hak ettiği ebedî azaba maruz kalacaktır.²²³

Kur'ân-ı Kerîm, müşriklerin âhiretteki durumlarını gözler önüne seren birçok örneğe yer vermiştir. Bunlardan ilki, Habbâb b. Eret'in (ö. 37/657-658), borcunu istemek

²¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8: 703.

²¹⁵ Zümer 39/65; Buhârî, *Sahih*, İstîtâbetü'l Mürteddîn 1; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27: 13; Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 15: 276.

²¹⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27: 12.

²¹⁷ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 10: 453.

²¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21: 322.

²¹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 45.

²²⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8: 99.

²²¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 302.

²²² Buhârî, *Sahih*, Şehâdât 10, Tefsîr, (2) 3; (25) 2; Edep 6, 20; İsti'zân 35; Eymân ve'n-Nuzûr 16; Hudûd 20; Diyât 1; İstîtâbetü'l-Mürteddîn 1; Tevhîd 40; Müslim, *Sahih*, İmân 141, 142, 144, 145; Nevevî, *el-Minhâc*, 2: 82; Aynî, Ebû Muhammed Ebû's-Senâ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 19: 95-96; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 385; 7: 10, 273; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 6: 120, 126; Nadim Macit, "Kur'an'a Göre Şirk", (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1991), 25-27.

²²³ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21: 322; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 1, 201; İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Hâdi'l-ervâh*, thk. Usâmeddîn es-Sabâbetî, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007/1428), 95; Macit, "Kur'an'a Göre Şirk", 27-29.

üzere Âs b. Vâil'in (ö. 622) yanına gitmesi olayıdır.²²⁴ Âs, Hz. Peygamber'i inkâr etmesi şartı ile ödemesini yapacağını söylemiş hatta alaylı bir şekilde tekrar dirildiğinde kendisinin fazlaca malı olacağını borcunu o zaman vereceğini söylemişti. Bunun üzerine, "Âyetlerimizi inkâr eden ve "Mutlaka bana mal ve evlât verilecektir" diyen adamı gördün mü! O, gaybı mı biliyor, yoksa Allah'ın katından bir söz mü aldı? Kesinlikle hayır! Biz onun söylediklerini yazacağız ve cezasını uzattıkça uzatacağız. Onun sözünü ettiği şeyler sonunda bize kalacak, kendisi de tek başına bize gelecek"²²⁵ şeklinde onun akıbetini ifade eden âyetler nazil olmuştu.²²⁶ Bahse konu olay üzerine nâzil olan âyet-i kerîmede, Âs b. Vâil'in söyledikleri sözleri sebebiyle²²⁷ hak ettiği azabı da uzatılacaktır.²²⁸ Yani her gün onun azabı artırılacak ve kesintiye uğramayacaktır.²²⁹

Konuya ilişkin bir diğer örnek, Ebû Cehil b. Hişâm (ö. 2/624) ile alakalıdır. O, Resûl-i Ekrem'i Kâbe yakınlarında görmesi halinde boynuna basıp çiğneyeceğini söyleyerek tehditler savurmuştu.²³⁰ Bu durumu haber alan Hz. Peygamber, kendisinin Allah tarafından korunduğunu dile getirmiş ve konuya dair gelen hükümde Ebû Cehil'in küfürden vazgeçmemesi halinde yalancı ve günahkâr alnından yakalanıp azap melekleri tarafından tutulup sürükleneyeceği ifade edilmiştir.²³¹

Allah'a şirk koşanların azaba uğrayacaklarına dair bir başka örneğe göre, adam öldüren ve zina fiilini işleyen bazı müşrikler, günahlarının kefarecini sormak amacıyla Hz. Peygamber'e müracaat etmişlerdi. Bu sırada Allah Teâlâ, haksız yere cana kıyan ve zina eden kimsenin cezaya çarptırılacağını²³² ayrıca da söz konusu kişilerin azaplarının arttırılacağını bildiren²³³ âyetler nâzil olmuştu.²³⁴ Dolayısıyla şirk günahı ile birlikte farklı cürüm işleyen müşriklerin uğrayacakları cezanın bu oranda katlanacağı bildirilmiştir.²³⁵

²²⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11: 209.

²²⁵ Meryem 19/77-80.

²²⁶ Bk. Meryem 19/77-80; Buhârî, *Sahih*, Tefsîr, (19) 5; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 235; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 321; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, 10: 5177; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, 5: 399.

²²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7: 256; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5: 272.

²²⁸ Meryem, 19/79; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, 10: 5178.

²²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7: 256.

²³⁰ Bk. İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, 15: 8523-8526.

²³¹ Alak 96/9-16; Buhârî, *Sahih*, Tefsîr, (96) 4; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 525; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 20: 125; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 19: 308; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 429; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 457.

²³² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 8: 42.

²³³ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6: 277.

²³⁴ Furkân 25/ 68-69; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19: 309.

²³⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 13: 76.

Yine Cenâb-ı Hakk'ı inkâr eden ve O'ndan şüphe duyanların da yerlerinin cehennem olduğu²³⁶ hatta onlar için hazırlanan zincirler, halkalardan da bahsedilmiştir.²³⁷

1.3.4. Şefaate Engel Olması

Şefaate, “Günahkâr müminin affedilmesi, günahı olmayanların ise derecelerinin yükseltilmesi için izin verilen kimselerin Allah nezdinde aracılık yapması” şeklinde tanımlanmaktadır.²³⁸ Nevevî şefaati beş kısma ayırmaktadır. Bunlar Hz. Peygamber'in mahşer günü yaptığı, Hz. Peygamber'in ümmetinin cehenneme girmemeleri için gösterdiği, cennete gireceklerin girmesine vesile olan şefaate, suç işledikleri için cehenneme gireceklere yapılan şefaate ve müminlerin birbirine edeceği şefaate(aracılık)tir.²³⁹ İslâm öncesi yaşayan müşrikler güzel işler yapsalar da âhirete îmân etmedikleri için yaptıkları hayırlı işlerin bir karşılığının olmadığı ifade edilmiştir.²⁴⁰ Bu anlamda kendilerine şefaate etmeleri için taptıkları putlar sebebiyle şirk koşan müşrikler Allah Teâlâ'nın şefaatine nail olamayacaklardır.²⁴¹

Hz. Peygamber, tebliğ görevini yerine getirirken ilk olarak akrabalarını uyarmaya başlamıştır. Bu bağlamda o, amcası Ebû Tâlib'in (ö. 619) ölüm vakti geldiğinin emareleri belli olduğunda iman etmesini istemiştir. Ancak gerek Ebû Cehil b. Hişâm gerekse de Abdullah b. Ebû Ümeyye b. el-Muğîre (ö. 8/629-30), onun atalarının dininden dönmesini istemedikleri için gayret içerisine girmişler ve onu tevhidi kabul etmekten engellemişlerdir. Tevhîdî inancı kabul etmemesine rağmen amcası lehine hareket eden Resûl-i Ekrem bu konuda vahiy tarafından uyarılmış, müşrik olduğu kesinleştiğinde hısım olsalar da Peygamber'in ya da müminlerin onlara istiğfarda bulunmalarının doğru

²³⁶ Hadîd 57/15; Buhârî, *Sahîh*, Cenâiz, 1, Cihâd 22, Tefsîr, 57 (1), (2) 22, Eymân ve'n-Nuzûr 19; Müslim, *Sahîh*, İmân, 150, 151, 152, Sıfatı'l-Münafıkın ve Ahkâmihim 54; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 187; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9: 523; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ebi Said Ömer b. Garame el-Amravî, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995/1415), 23: 82; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 111, 8: 628; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 52, 7: 374; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4: 131; Keşmîrî, *Fezû'l-bârî*, 4: 164, 5: 415; Seyyid Sâbık, *el-'Akâ'idü'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1999/1420), 298.

²³⁷ İnsân 76/4; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (76) 4; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 92; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10: 361; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 19: 271; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 407.

²³⁸ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “dvr” md., 11: 318, “şfa” md., 21: 282; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “Şefaate” md., 287; Mustafa Alıcı, “Şefaate”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 411.

²³⁹ Tehânevî, *Keşşâfü'l-ıstulâhâti'l-fünûn*, 1: 1034.

²⁴⁰ Müslim, *Sahîh*, İmân 365.

²⁴¹ Bakara 2/255; Enbiyâ 21/28; Necm 23/26.

olmadığı belirtilmiştir.²⁴² Müşriklere şefaata olunmayacağına dair bir başka örnek de münafık Abdullah b. Übey b. Selûl ile ilgilidir. Hz. Peygamber, onun cenaze namazını kıldırması üzerine Allah Teâlâ, ne kadar çok olsa da onlar için istiğfarın geçersiz olduğunu belirtmiştir.²⁴³

Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettikleri rivayetlerle birlikte özellikle de bâb başlıklarındaki âyet-i kerîmelerin incelendiği bu kısımdan sonra şimdi ikinci bölümümüzde Sahîhayn'da bulunan rivayetler üç ana başlık altında değerlendirilecektir.

²⁴² En'âm 6/158; Tevbe 9/113; Buhârî, *Sahîh*, Cenâiz, 80, Tefsîr, (40) 1; Müslim, *Sahîh*, İmân 357, 358, 360; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8: 274; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 451-452; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 3: 71; Sâlih b. Fevzân, *İnetül Müstefid*, 1: 257; Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-Temîmî, *Şerhu'l-akîdeti'l-vâsitiyye*, tahrîc. Sa'd b. Fevvâz Sumeyl, (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevziyye, 2000/1421), 2: 177; Hafız bin Ahmed el-Hakîmî, *Mearicü'l-kabul*, thk. Ömer bin Mahmud Ebû Ömer, (Demmam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1990/1410), 3: 1171.

²⁴³ Tevbe 9/80, 84; Buhârî, *Sahîh*, Cenâiz, 22, 84, Libâs 8.

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÎHAYN RİVAYETLERİ ÖZELİNDE ŞİRK MESELESİ

Bu bölümde konuya ilişkin Buhârî ve Müslim tarafından tahrîc edilmiş rivayetler; itikad, ibadet ve sosyal hayat olmak üzere üç başlıkta incelenecek ve bu doğrultuda her iki eserde yer alan haberler değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

2.1. İTİKAD İLE İLGİLİ RİVAYETLERDE

Daha önce de ifade edildiği üzere itikad, inanmak, tasdik etmek ve tebliğ ettiği hususlarda Hz. Peygamber'i doğrulamak anlamına gelmektedir.²⁴⁴ Bu bağlamda müşrikler, İslâm'ın öngördüğü tevhid inancına aykırı davranarak Allah'ın vasıflarını kendilerine nispet ettikleri putlara, güneş, ay, yıldızlar vd. varlıklara ibadet etmişlerdir. Ayrıca onlar, Allah'ın talepleri doğrultusunda hareket ettiklerini ve bu sebeple O'na şirk koştuklarını da dile getirmişlerdir. Oysa Allah Teâlâ, *en büyük günah* şeklinde nitelediği şirki affetmeyeceğini ve bu fiili işleyenlerin azaba uğratılacağını beyan etmiştir.

²⁴⁴ Sinanoğlu, "İman", 22: 212.

İnceleme konumuzla alakalı hadis külliyyatının tamamında şirk ile ilgili rivayetlere yer verilmiştir. Ancak kapsam itibariyle birçok rivayet nakledildiğinden dolayı biz, burada araştırma alanımızla sınırlı kalarak meseleyi Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri çerçevesinde tetkik edeceğiz.

2.1.1. En Büyük Günah Olarak Nitelenmesi

Günah, ilâhî emir ve yasaklara aykırı söz ve filleri ifade eden bir kavramdır.²⁴⁵ Kebîre/büyük günah ise, dinen yasaklandığı konusunda kesin delil bulunan ve hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen davranış olarak tanımlanmıştır.²⁴⁶

Günah, Allah'a, insanlara ve kişinin kendisine karşı olmak üzere üç farklı kategoride değerlendirilmiştir. İnsanoğlunu günaha sevkeden haller ise, insanın fitratında var olan dâhilî ve hâricî etkiler şeklinde tasnif edilmiştir. Bu anlamda kişi nefsî arzularına yenik düştüğünde ve dış etkilerden kendisini soyutlayamadığında günah eylemi gerçekleşecektir. Bu bağlamda söz konusu fiilin ortaya çıkmaması için şahsın benlik sorgulaması yapması ve dinin emir ve yasakları doğrultusunda hareket etmesi gerekmektedir.²⁴⁷ Ayrıca günah, nitelik bakımından da büyük ve küçük olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.²⁴⁸ Bu kapsamda şirk, Allah'a karşı işlenen *büyük günah* çerçevesinde değerlendirilmiştir.²⁴⁹

Allah Teâlâ'nın zâtına uygun olarak O'na ibadet ve iman edilmelidir.²⁵⁰ Ancak Câhiliye döneminde yaşayanlar, Cenâb-ı Hakk'a ortaklar isnat etmişler ve bu davranışları, Allah Teâlâ'ya hak ettiği konumu vermemekle birlikte hakaret olarak da kabul edilmiştir.²⁵¹ Nitekim Allah,

²⁴⁵ Bk. Ahmet Muhtar Ömer, Mu'cemü'lugati'l-Arabiyye, (y.y.: Alemü'l-kütüb, 2008/1429), "hde" md., 1: 659; Harman, "Günah", 14: 278.

²⁴⁶ Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn*, 1: 829; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Kebîre" md., 179-180; Adil Bebek, "Kebîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 163

²⁴⁷ Bebek, "Günah", 14: 283.

²⁴⁸ Bebek, "Kebîre", 25: 164.

²⁴⁹ Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 51; Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, "Büyük Günah" md., 78, "Günah" md., 204-205.

²⁵⁰ Bakara 2/22; Ra'd 13/14; Furkân 25/2-3, 68; Zümer 39/38, 65-66; Fussilet 41/9; Zuhuruf 43/87; Haşr 59/22-24; Buhârî, *Sahîh*, Teheccüd 21; Hac 4; İtk 2, Tefsîr, (13) 1, (4) 8, Daavât 10, Tevhîd 40; Müslim, *Sahîh*, İmân 19, 20.

²⁵¹ Bk. Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî, *Şemsü'l-'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-'Arab mine'l-külûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî, Mutahhar b. Ali el-İryânî, Yusuf Muhammed b. Abdullah, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999/1420), 8: 5416; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "ştm" md., 12: 318; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "ştm" md., 32: 453.

Âdemoğlu beni yalanladı, hâlbuki beni yalanlamak ona yakışmazdı. Bazısı da bana sövdü, hâlbuki bana sövmek ona yakışmazdı. Âdemoğlunun beni yalanlaması: ‘Beni ilk defa yarattığı gibi, Allah beni öldükten sonra tekrar yaratamaz’ sözüdür. Hâlbuki ikinci defa yaratma, bana ilkinden daha kolaydır. Âdemoğlunun bana sövmesi ise: ‘Allah bir çocuk edindi’ ifadesidir. Hâlbuki ben tekim, samedim, doğurmadım ve doğurulmadım ve hiçbir kimse benim dengim de değildir²⁵²

beyanları ile bu durumu dile getirmiştir. Bu bağlamda Câhiliye halkı günah kavramını bilen bir toplum yapısına sahipti. Nitekim tanrılara saygısızlık, hırsızlık, adam öldürme, hac zamanı ticaret yapma ve necis elbiselerle Kâbe’ye girme gibi davranışları günah kabul edilmiş,²⁵³ Allah Teâlâ’ya şirk koşma ise bu kapsam dışında tutulmuştur. Buna karşın Hz. Peygamber, ilgili fiili *en büyük günah* şeklinde nitelemiş ve bundan şiddetle kaçınılması gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur. Bu doğrultuda sahâbîlerden bazıları Hz. Peygamber’e kebâirden sorduklarında o, yaratıcı olmasına rağmen O’na ortak koşmayı en büyük günahlar arasında saymıştır.²⁵⁴ Dolayısıyla rivayetlerde şirk koşmak haram kabul edilmiş ve bu fiilden şiddetle uzak durulması konusunda uyarılarda bulunulmuştur.²⁵⁵ Ayrıca Allah Teâlâ’nın şirk içinde bulunanlara karşı sabırlı olduğu da belirtilmiştir.²⁵⁶

En büyük günah olarak kabul edilen şirk, Allah Teâlâ’nın bağışlamayacağı bir günah olarak kabul edilmiştir.²⁵⁷ Hz. Peygamber de şirk dışındaki bütün günahların bağışlanacağını beyan etmiş,²⁵⁸ şirk neticesinde insanın karşılaacağı helâk edici azaptan bahsetmiş²⁵⁹ ve söz konusu cezadan kurtulmak için yapılacakları da açıklamıştır.²⁶⁰ Bu doğrultuda da tövbe imkanından bahsedilmiştir.

²⁵² Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (112) 1; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 20: 9; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 7: 439; Keşmîrî, *Fezû’l-bârî*, 5: 465.

²⁵³ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 391, 407; Ateş, *İslâm’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 182; Bebek, “Günah”, 4: 282.

²⁵⁴ Buhârî, *Sahîh*, Şehâdât 10, Tefsîr, (2) 3, (25) 2, Edeb 6, 20, İsti’zân 35, Eymân ve’n-Nuzûr 16, Hudûd 20, Diyât 1, İstîtabetü’l-Mürteddîn 1, Tevhîd 40; Müslim, *Sahîh*, İmân 141, 142, 144, 145; Nevevî, *el-Minhâc*, 2: 82; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 19: 95-96; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 4: 385; 7: 10, 273; Keşmîrî, *Fezû’l-bârî*, 6: 120, 126;

²⁵⁵ A’râf 7/33; Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (7) 1, Tevhîd 46; Müslim, *Sahîh*, İmân 143.

²⁵⁶ Buhârî, *Sahîh*, Tevhîd 3; Müslim, *Sahîh*, Sıfatü’l-Münafıkın 49, 50; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 10: 362; Keşmîrî, *Fezû’l-bârî*, 6: 547.

²⁵⁷ Nisâ 4/48.

²⁵⁸ Müslim, *Sahîh*, Zikr ve Dua 22.

²⁵⁹ Buhârî, *Sahîh*, Vesâyâ 23, Tıb 48, Hudûd 44; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 14: 61; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 5: 22; 8: 404; 10: 39.

²⁶⁰ Nisâ 4/116; Zümer 39/53; Tahrim 66/8; Bebek, “Günah”, 14: 283.

Günahtan dönerek Allah'a yönelmek anlamına gelen tövbe, Allah Teâlâ ve kulu arasındaki bezm-i elestteki anlaşmayı yenilemeyi ifade etmektedir.²⁶¹ Ayrıca tövbe kişinin şirk ve küfürden vazgeçtiğinin de bir göstergesidir.²⁶² Tövbenin kabul olması için, cürüm işleyenin yapmış olduğu günahtan pişman olması, onu terk etmesi ve tekrar yapmamak için kesin kararlı olması gerekir.²⁶³ Nitekim “*Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır*”²⁶⁴(en-Nisâ 4/93) âyeti nâzil olunca, putperestler Allah'a ortak koştuklarını, haksız yere insanları öldürdüklerini ve kötü işler yaptıklarını söylemişlerdi. Bu olay üzerine tövbe edip Allah Teâlâ'ya iman etmeleri halinde bağışlanacakları ifade edilmiştir.²⁶⁵

2.1.2. İtikâdî Nifâğın Şirk Olarak İsimlendirilmesi

Münafık, küfrünü gizleyerek kendini mümin gösteren veya imanla küfür/şirk arasında bocalayan kimsedir. Münafıklar İslâm'ı sözlü olarak kabul etmelerine rağmen Allah'a inanmamışlar ve bu inançlarını da gizlemişlerdir. Bu sebeple itikâdî açıdan âhirette kâfirlerle birlikte haşrolunacaklardır.²⁶⁶ Münafıklar itikâdî bakımdan kâfirlerle bir kabul edildikleri için genel kapsamda küfür sahibi kimselerin müşrik olarak isimlendirilmesinden hareketle münafıklar da müşrik olarak kabul edilmektedir.

Münafıkların lideri konumunda kabul edilen Abdullah b. Übeyy b. Selûl öldüğünde müslüman olan oğlu Abdullah b. Abdullah Hz. Peygamber'den babasının cenaze namazını kıldırmasını istemiş, istiğfar konusunda muhayyer bırakılan Hz. Peygamber sahâbeden kendisine yapılan itirazlara rağmen bu faaliyeti icra etmişti. Ancak daha sonra Allah Teâlâ, “*Onların arasından ölen birinin namazını sakın kılma, mezarı başında da durma! Çünkü onlar Allah ve Resûlünü inkâr ettiler ve yoldan sapmış olarak öldüler*”

²⁶¹ Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn*, 1: 306; Ahmet Muhtar, *Mu'cemü'l-lügati'l-Arabiyye*, 1: 301; Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 279-280;

²⁶² Şems 91/9-10.

²⁶³ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “Tövbe” md., 321-322; Topaloğlu, “Tövbe”, 41: 281; Âl-i İmrân 3/135.

²⁶⁴ Nisâ 4/93.

²⁶⁵ Furkan 25/70; Buhârî, *Sahih*, Menâkıbu'l-Ensâr 29, Tefsîr, (25) 3, 4, (39) 1; Müslim, *Sahih*, Tefsîr, 19; Kastallânî, *İrşâdî's-sârî*, 7: 275, 319-320; Keşmirî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 350, 375.

²⁶⁶ Nisâ 4/140; Tevbe 9/68; Müslim, *Sahih*, Tevbe, 52; Hülya Alper, “Münafık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 565-566.

beyanı ile Resûl-i Ekrem'i uyardı. ²⁶⁷ Bu olayda da görüldüğü üzere münafıklar kâfir olarak kabul edilmiş ve cenazelerine iştirak konusunda bir yasaklama söz konusu olmuştur. Ayrıca başkaca âyetlerde de Allah Teâlâ'nın onların canını inkârcı vasıflarıyla almak istediği zikredilmiştir. ²⁶⁸

2.1.3. Ehl-i Kitab'ın Müşrik Olarak İsimlendirilmesi

Ehl-i kitap kavramı, ilâhi bir kitaba inananları temsil etmektedir. Bu anlamda Kur'ân'a sahip olan müslümanlarda bu kategoride bulunmaktadır. Ancak terim olarak, yahudi ve hıristiyanları kapsamaktadır. ²⁶⁹ Rivayetlerde Ehl-i kitap müşrik olarak adlandırılmıştır. Nitekim Buhârî, *Uyumakta Olan Düşman Müşriğin Öldürülmesi* ²⁷⁰ şeklindeki bâb başlığının hemen altında bir yahudiden bahseden habere yer vermiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber, hicretin beşinci senesi Zilhicce ayında ²⁷¹ İslâm aleyhine faaliyetlerde bulunan yahudi Ebû Râfi`yi (ö. ?) ²⁷² öldürmeleri için Ensâr'dan Abdullah b. Atîk (ö. 12/633), Abdullah b. Utbe (ö. 74/693), Abdullah b. Üneys (ö. 54/674) ve Ebû Katâde el-Hâris b. Rib'î (ö. 54/674) gibi birkaç sahâbîyi görevlendirmiş ²⁷³ ve kumandan İbn Atîk de gece vakti Ebû Râfi'nin odasına girerek onu öldürmüştü. ²⁷⁴

Konuya ilişkin bir başka rivayet de müşriklerden hediye kabul edilebileceğine dair haberle ilgilidir. Bu doğrultuda Buhârî, *Müşriklerden Hediye Kabul Edilmesi* ²⁷⁵ bâbında ²⁷⁶ Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) nakledilen bir olaya yer vermiştir. Hayber Gazvesi'nde (7/628) Hayber'in fethedilmesi neticesinde yahudiler Hz. Peygamber'i

²⁶⁷ Tevbe 9/84; Buhârî, *Sahih*, Tefsîr, (9) 12, 13; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 153; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 277.

²⁶⁸ Tevbe 9/55, 85.

²⁶⁹ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Ehl-i Kitap" md., 77; Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 516-517.

²⁷⁰ Buhârî, *Sahih*, Cihâd 155.

²⁷¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987/1407), 2: 56; Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*, (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, t.y.), 1: 310.

²⁷² Bk. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 2: 91; İsmail Lütfi Çakan, "Abdullah b. Atîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 86.

²⁷³ Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, (Beyrut: Dâru'l-İlmiyye, 1989/1409), 1: 391.

²⁷⁴ Buhârî, *Sahih*, Cihâd 155; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 152-153; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 33.

²⁷⁵ Buhârî, *Sahih*, Hibe 28.

²⁷⁶ Müslim, *Sahih*, Selâm 45.

zehirlemek istemişler²⁷⁷ ve yahudi olan Zeynep bint Hâris (ö. 7/628'den sonra) ²⁷⁸ tarafından kızartılmış zehirli bir koyun Hz. Peygamber'e ikram edilmiştir.²⁷⁹

Ayrıca meseleye dair Buhârî *Allah'a Şirk Koşan Kadınlarla, Onlar İman Edinceye Kadar Evlenmeyin...*²⁸⁰ terceme kısmında bir başka rivayete de yer vermiştir. Nitekim Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), yahudi ve hıristiyan kadınlar ile müslüman erkeğin evlenmesi konusunda, *Allah Teâlâ'nın mümin erkekler ile müşrik kadınların evlenmesini haram kıldığını söyledikten sonra*, kul olan İsa Peygamber'i ilâh kabul edenlerden daha büyük bir şirk ile karşılaşmadığını söylemiştir.²⁸¹ Âyet-i kerîmeden anlaşıldığı gibi Ehl-i kitap müşrik olarak kabul edilmiş ve onlarla evlenilmesi yasaklanılmıştır.²⁸²

Bahse konu örneklerden anlaşılacağı üzere Allah'a şirk koşan Ehl-i kitap, müşriklerle aynı kategoride kabul edilmiştir. Bu mevzu ile ilgili onlara zâhirî anlamda müşrik denilmeyeceği ancak hakikî manada bu ifadenin kullanılabilmesi görüşüne kail olanlar da söz konusudur. Nitekim onlar Cenâb-ı Hakk'a oğul nispet etmek suretiyle şirke düşmüşlerdir.²⁸³

2.1.4. Müşrikler Tarafından Allah'a Denk Kabul Edilen Varlıklar

Allah Teâlâ insanları kendisine kulluk yapmaları için yarattığından onlar fitratları gereği bir inanış arayışında olmuşlardır. Bu noktada hak veya bâtil olan ilâh/lara ya da ilâhlaştırdıklarına inanmışlardır.²⁸⁴ Buna İslâm öncesi Araplar'ı da dahildir. Nitekim onlar arasında Peygamberler'i, gök cisimlerini ve yaygın olarak putları/dikili taşları ilâh olarak kabul edenler olmuştur.²⁸⁵

²⁷⁷ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 2: 677; Gülgün Uyar, "Zeynep bint Hâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 360.

²⁷⁸ Nevevî, *el-Minhâc*, 14: 179; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 361.

²⁷⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13: 171; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 64.

²⁸⁰ Talâk 65/18.

²⁸¹ Bakara 2/221; Buhârî, *Sahîh*, Talâk 18; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 589.

²⁸² Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 156-157.

²⁸³ Bakara 2/105; Âl-i İmrân 3/64, 186; Mâide 5/72, 73; Hac 22/17; Beyyine 98/1, 6.

²⁸⁴ Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983), 43.

²⁸⁵ Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 61.

Mekke halkının Allah Teâlâ'ya şirk koşma sebepleri arasında ise Allah'a yaklaşma,²⁸⁶ şefaât beklentisi,²⁸⁷ aşırı sevgi,²⁸⁸ akletmemek,²⁸⁹ bilgisizlik,²⁹⁰ zann,²⁹¹ acelecilik,²⁹² kibir,²⁹³ hevâ,²⁹⁴ gösteriş,²⁹⁵ öncekileri taklit²⁹⁶ ve dünyevî arzular sayılmıştır.²⁹⁷ Şimdi en yaygınından/sırasıyla başlamak üzere Câhiliye dönemi insanların Allah'a denk kabul ettikleri varlıklar hakkında bilgi verilebilir.

2.1.4.1. Putlar/Dikili Taşlar

Put, bilinçli ve canlı olduğuna inanılan sûret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dini yapı içinde ibadet konusu haline getirilmiş maddî obje, Allah'tan başka ilâh edinilen nesnedir.²⁹⁸ Halbuki putlar kimseye faydası ya da zararı olmayan,²⁹⁹ yaratılmış ve diriltemeyen varlıklardır.³⁰⁰ Bunlar kendi içinde çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bu anlamda *Sanem*, ağaçtan yontulmuş, altın, gümüş veya bakırdan yapılmış cismi veya belli bir şekli olan putu ifade ederken,³⁰¹ *Nusb*, dikili taş anlamına gelmekle beraber putlar için kesilen kurbanların kanlarının üzerine döküldüğü taş bloku ifade etmektedir.³⁰² Kâbe'nin sınırını belirleyen ensâb/taş blok, zaman içerisinde belirli şekil verilerek put haline getirilmiş ve onlara *Esnâm* veya *Evsân* ismi verilmiştir. *Evsân*, taştan yapılan ve belli bir cismi veya şekli olmayan puttur.³⁰³ *Tâgût* kavramı ise Allah'tan başka itaat edilen her şeyi kapsamaktadır.³⁰⁴

²⁸⁶ Yûnus 10/18; el-İsrâ 17/57; ez-Zümer 39/3.

²⁸⁷ Zümer 39/ 44; Zuhuf 43/86.

²⁸⁸ Bakara 2/165.

²⁸⁹ Bakara 2/171; Yûnus 10/42, 43, 100; Mülk 67/10.

²⁹⁰ Neml 27/61-62.

²⁹¹ En'âm 6/148; Yûnus 10/36, 66.

²⁹² Enbiyâ 21/38; Hac 22/47.

²⁹³ Sâd 38/8; Zuhuf 43/30-31.

²⁹⁴ Furkân 25/43.

²⁹⁵ Mâûn 107/6.

²⁹⁶ Mâide 5/104; A'râf 7/28.

²⁹⁷ Münâfikûn 63/9.

²⁹⁸ Câsiye 45/23; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4: 282; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 14: 208; Ahmet Güç, "Put", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 364.

²⁹⁹ Mâide 5/76; En'âm 6/71; Yûnus 10/18, 106.

³⁰⁰ Furkân 25/3.

³⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "snm" md.,12: 349.

³⁰² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, "nsb" md., 5: 434.

³⁰³ Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, "snm" md., 32: 525.

³⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2: 240; Güç, "Put", 34: 364-365; Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 355-356.

Mekke'deki putperestliğin tarihî serüvenine bakıldığında bu inancın ilk olarak Câhiliye döneminde ortaya çıkmadığı görülecektir.³⁰⁵ Önceden de hâkim olan bu inanışın ilk zamanlarda Mekke halkı arasında da görülmesine rağmen etkin olmadığı ancak Kâbe'ye ayrı bir değer atfeden Mekkeliler, beldelerinden yolculuk veya göç sebebiyle ayrılırken harem bölgesinden aldıkları taşlara yolda veya gittikleri yerlerde tapmaya başlamışlardır.³⁰⁶ Bu bağlamda tapınılan putların gündeme gelmesinde Amr b. Lühay (ö. ?) etkin rol oynamıştır. O, hastalığına çare bulmak amacıyla şifalı pınarın bulunduğu Filistin topraklarındaki Belkâ mevkiine gitmiş ve oradaki insanların putlara taptığını görmüştür. Mekke'ye dönerken de yanına bu putlardan getirip Kâbe'nin etrafına yerleştirmiştir.³⁰⁷ İnsanlar bu durumu yadırgamamış böylece putperestlik Amr vasıtasıyla yaygınlaşmıştır.³⁰⁸ Bu anlamda müşrikler taşa tapıcılıktan (fetiş) putlara tapma evresine geçmişler ve Amr b. Lühay vasıtasıyla putperestlik yaygınlaşmıştır.³⁰⁹ Câhiliye dönemi insanların putperest olmalarındaki etkenlerden bazıları da atalarının inanışları üzerine devam etme arzuları,³¹⁰ kendilerini putların çocukları kabul etmeleri, başarılı olmalarını putların gücüne bağlamaları,³¹¹ yaratma haricinde putların Allah'ın mevcut sıfatlarını kendilerinde barındırdığına³¹² ve onların âhirette kendilerine şefaathçi olacaklarına inanmaları sayılabilir.³¹³ İşte böylece İslâm öncesi Mekke halkı, süreç içerisinde aşkın olan Allah'a ulaşmak için aracı ve şefaathçi kabul ettikleri putlara inanmışlar,³¹⁴ zamanla

³⁰⁵ Enbiyâ 21/52, 53; Nûh 71/23.

³⁰⁶ Bk. Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, (y.y.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972), 104; Ahmet Güç, "Putperestlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 365-367.

³⁰⁷ Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 6: 338; Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Lühay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 87; İsrail Balcı, "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât", *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 97.

³⁰⁸ Demircan, *Cahiliye Arapları*, 64-66.

³⁰⁹ İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfi, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Düşüngen, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 26; Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997) 69.

³¹⁰ Bakara 2/170; Mâide 5/104; A'râf 7/28; Lokmân 31/21.

³¹¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İncasında Putların Yeri", *Milel ve Nihal 11*, sy. 1 (2014), 28.

³¹² Söylemez, "Cahiliye Arap İncasında Putların Yeri", 29.

³¹³ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, (y.y.: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Küttâb, 1990/1410), 11: 267.

³¹⁴ Bk. el-Ankebût 29/61, 63; Lokmân 31/25; ez-Zümer 39/3, 38; ez-Zuhruf 43/9; Sırma, *İslâm Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*, 24-25.

da inandıkları putlara itaat etmişlerdir.³¹⁵ İtaat ettikleri bu putların temizliğini ve muhafazasını sağlayan görevli/sâdin vardır.³¹⁶

Müşrikler için putları memnun etmek, Allah Teâlâ'nın memnun edilmesi anlamına geldiğinden etraflarında tavaf edilir, kurban kesilir, ve kesilen hayvanların kanları putlara sürülür,³¹⁷ hac görevini yerine getirmek üzere yanlarına gidilir, isimleriyle telbiye getirilir, yanlarına temiz olarak yaklaşılır, adak adanır, adlarına yemin edilir,³¹⁸ hediyeler takdim edilir,³¹⁹ kutsanmak amacıyla dokunulur, isimleri çocuklara verilir³²⁰ ve onlar adına bayramlar düzenlerlerdi.³²¹ Bayrama özel putları süslerler, en güzel şekilde giydirirler önüne yemek ve hediyeler bırakırlardı. Zikredilen ritüellerin gerçekleştirilmesi esnasında yanlarında kâhin bulunurdu.³²² Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere müşrikler, putların merhametinden istifade etmek için onlara karşı hürmetkâr davranışlar sergilemişler ayrıca gazaplarından da korkmuşlardır.³²³

Müşrikler arasında putlara inanma bakımından da farklılıklar söz konudur. Kimileri yukarıda bahsedildiği gibi putlara saygı duymalarına rağmen bazıları onları alaya alır, düşürüp kırarlar, yenisini bulunca ona ibadet ederler ve onları hor görürlerdi.³²⁴ Nitekim Ebû Recâ el-Utâridî (ö. 105/723-24 [?]) bu durumu ortaya koymak üzere, “*Biz taşlara secde ederdik. İbâdet etmekte olduğumuz taştan daha güzelini bulduğumuzda onu atar ve güzel olan diğerini alırdık. Taş bulamadığımız zaman ise bir miktar toprak derler, sonra davarı getirip toprak yığınının üzerine süt sağlar ve mezkûr yığını tavaf ederdik...*”³²⁵ demiştir. Yine şefaât dilemek için putlardan Cidde sahilinde uzun kaya şeklindeki

³¹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1: 286; Macit, “Kur’an’a Göre Şirk”, 69-73.

³¹⁶ Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya`kûb, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Mektebü't-Tahkiki't-Turâs fi Müesseseti'r-Risâle, (Beyrut: Müessesetü'r Risâle 2005/1426), “sdn” md., 1205; Söylemez, “Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri”, 30.

³¹⁷ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr (5) 10.

³¹⁸ Bk. Müslim, *Sahîh*, Eymân 6; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 419-421.

³¹⁹ Güç, “Putperestlik”, 34: 367.

³²⁰ Bk. Söylemez, “Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri”, 19-24; Muhammed Hanefî Palabıyık, “Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından/Beytlerinden Biri Olarak “Zülhalesa”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy. 1 (2017), 15-16.

³²¹ Feyyumî, Muhammed İbrahim, *Tarihu'l-fikr ed-dinî el-cahilî*, (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1994/1410), 507.

³²² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 196-198.

³²³ Bk. Söylemez, “Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri”, 17-19.

³²⁴ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 110-112.

³²⁵ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 70; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 137; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 68.

Sa'd'ın³²⁶ yanına develeriyle gelen bir putperest, develerin kanları görüp irkilmeleri üzerine puta kızıp,

*Biz Sa'd'a bizi birleştirsün diye geldik,
Fakat Sa'd bizi darmadağın etti. Öyleyse biz Sa'd'dan değiliz!
Sa'd artık çöldeki kayadan başka bir şey değil!
Ona ne eğri ne de doğru için dua edilir! beytini okumuştur.*³²⁷

Netice olarak Câhiliye halkından önce de var olan putlara tapma hali bu dönemde yaygınlık kazanmış, heterojen bir yapıya sahip Araplar arasında onlara hürmet edenler olduğu gibi alaya alan ve suçlayanlar da olmuştur.

2.1.4.1.1. Menât

Câhiliye döneminde Kâbe etrafında üç yüz altmış adet putun varlığından bahsedilmekle birlikte her ailenin de kendisine ait bir putu bulunmaktaydı. Bunlar arasında Allah'ın kızları olduğuna inanılan ve müşrikler için daha fazla önem addeden; Lât, Menât, Uzzâ,³²⁸ İsâf, Nâile ve Hübel'in ayrı bir yeri vardı.

Putlar arasında en eskisi kabul edilen Menât'ın, Fedek bölgesinde olduğu nakledilmekle beraber Kudeyd'de bulunan el-Müşellel mevkiinde³²⁹ Hüzeyl kabilesinin kaya şeklindeki siyah bir putu olduğu da söylenmiştir. Ayrıca bu putun bir evi, hediyelerin yerleştirildiği odası ve bekçileri de vardır.³³⁰ Menât'a, Evs, Hazrec, Gassân, Huzeyl, Huzâa ve Mekke halkı itaat ettikleri gibi Arabistan'da yaşayanlar da ona hürmet etmişlerdir.³³¹

Mekkeliler tarafından Allah'ın kızı olduğuna inanılan Menât, kaza ve kader ilâhı kabul edilmiştir.³³² Müşrikler inandıkları bu putu tavaf ederlerdi. Ayrıca Menât adına ihrama girip telbiye getirirler,³³³ hac ve vakfelerini bitirdikten sonra Menât putunun yanında tıraş olup hac görevlerini tamamlarlardı.³³⁴ Yine Menât'a olan sevgilerinden

³²⁶ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11: 273.

³²⁷ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 41; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 110.

³²⁸ Güç, "Put", 34: 365; en-Nahl 16/57; en-Necm 53/19-23.

³²⁹ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi bin Muhammed es-Selâme, (y.y.: Dâru't-Taybe, 1999/1420), 7: 456; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 29.

³³⁰ Bk. Tevfik Fehd, "Menât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 121; Tefsîr, (53) 3.

³³¹ Demircan, *Cahiliye Arapları*, 72.

³³² İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 66.

³³³ Buhârî, *Sahîh*, Hac 79; Umre, 10; Tefsîr, (53) 3; Müslim, *Sahîh*, Hac 260; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 274.

³³⁴ Fehd, "Menât", 29: 121; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 158.

dolayı çocuklarına *Abd-u Menât* ve *Zeyd-u Menât* isimlerini vermişlerdir.³³⁵ Dinî vecibelerinin yanında Menât ekonomi için de önemli bir figür özelliği taşırdı. Bu bağlamda müşrikler Menât için yapılan hac ibadetinin ifa edildiği zamanlarda panayırlar kurarlar ve ticarî kazanç elde ederlerdi.³³⁶

2.1.4.1.2. Lât

Lât, buğday ununu su veya yağla karıştıran bir kimseye verilen addır. Lât isimli bu kişi yaptığı karışımı Kâbe'ye gelen hacılara ikram etmiştir. Hürmet gösterilen Lât vefat ettikten sonra kabrine ziyarete gidenler zamanla onun oturduğu taşı putlaştırmışlardır.³³⁷ Tâif halkının er-Râbe ismini de verdikleri Lât putu dişi kabul edilmiştir.³³⁸

Lât putunun nerede bulunduğu ile ilgili farklı bilgiler söz konusudur. Onun Tâif'de Sakîf kabilesine ait olduğunu söyleyenler olduğu gibi Mekke'de, Nahle'de olduğunu söyleyenler de vardır.³³⁹ Ayrıca Kâbe içerisinde bulunduğunu belirtenler de yok değildir.³⁴⁰ Hatta Lât, sadece Sakifliler'in değil Mekke'ye yakın coğrafyalarda da saygı gösterilen bir puttur. Bu anlamda o, Tâif'te kare şeklinde beyaz bir taş iken, Tedmür'de³⁴¹ kraliçe heykeliyle, Hicaz'da çukuru olan dört köşeli, nakışlı beyaz bir kaya parçası şeklinde de tasvir edilmiştir.³⁴²

Tâif halkı ile Kureyşliler arasındaki rekabetten kaynaklı Lât putuna Kâbe'de olduğu gibi üzerinde örtü bulunan bir mâbed yapılmış ve onun için sâdin/görevliler tahsis edilmiştir. Burası bir nevi hac ibadetinin gerçekleştirildiği yer olmuştur. Zaman içerisinde Kureyşliler de Lât putunu benimsemişler ve saygı göstermişlerdir.³⁴³ Onun için Tâif ve Hicaz gibi farklı bölgelerde tapınaklar inşa edilmiştir.³⁴⁴

³³⁵ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 29.

³³⁶ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 344.

³³⁷ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (53) 2; Tefvik Fehd, "Lât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 107.

³³⁸ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 157.

³³⁹ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 315; Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Davudoğlu, (İstanbul: Rihle Kitap, 2017), 8: 221.

³⁴⁰ Bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Döneminde Lât Kültü", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 2 (2016), 33-35.

³⁴¹ Şâm'da bulunan beldelerden biridir. Bk.Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5: 101.

³⁴² Bk. Fehd, "Lât", 27: 107; Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 31.

³⁴³ Bk. Fehd, "Lât", 27: 107-108; Feyyumî, *Tarihu'l-fikr*, 447.

³⁴⁴ Söylemez, "Cahiliye Döneminde Lât Kültü", 53.

Lât putu ile ilgili putperestlerin belirli görevleri vardır. Bunlar sidâne, hicâbe, hares, hademe, rifâde, e'inne ve kubbe şeklindedir. Sidâne görevinin verildiği sâdinler, putlar ile onu ziyarete gelenler arasında aracılık yapmaktaydılar. Lât'ın örtüsünü değiştirme görevine hicâbe denilmekte ve bu işi hacîpler yapmaktadır. Lât'ın güvenliğini sağlayan kişilere de hares ismi verilmiştir. Hademe ise Lât ibadetgâhının hizmetçileridir. Rifâde, Lât'ı ziyarete gelenlere yemek ikramında bulunanlar, e'inne ve kubbe ise savaş vakti putların savaşa teşvik amacıyla muharebe meydanına taşınması işlemidir.³⁴⁵

Müşrikler Lât'a şükranlarını sunmak, istediklerinin gerçekleşmesini dilemek ve gazabından korunmak için belirli ritüeller yapmışlardır. Onlar bereket için Lât'a şükürde bulunurlar, Lât putunun çevresinde tavaf yaparlar, telbiye getirirler,³⁴⁶ dokunurlar, ziyaret edip dua ederler, şefaathçi olarak kabul ederler, adıyla işlerine başlarlar, ismini çocuklarına verirler ve adına bayram kutlarlardı.³⁴⁷ Özellikle Sâkif halkı seferden döndüklerinde Lât putuna kurban takdim edip etrafında tavaf yaparlardı.³⁴⁸ Putperestler, inandıkları bu puta sevgilerini göstermek için *Zeydullât* ve *Teymullât* şeklinde çocuklarına isimler vermişlerdir.³⁴⁹ Bu anlatılanların yanı sıra yeminlerinde, “*Lât hakkı için...*” ifadeleriyle başlayan cümleler de kullanmışlardır.³⁵⁰

2.1.4.1.3. Uzzâ

Allah'a şirk koşulan varlıklardan bir diğeri de Batn-ı Nahle'de³⁵¹ bulunan Uzzâ'dır. Ayrıca onun adına Sakîf'in Tâif mevkiinde bir ibadethâne de yapılmış,³⁵² ona Huzâa ve Kureyş gibi farklı kabileler de tapmışlardır.³⁵³ İnsan şeklindeki bu putun,³⁵⁴ Semûre ismi de verilen üç küme dikenli bir ağaç olduğu da aktarılmıştır.³⁵⁵

³⁴⁵ Bk. Söylemez, “Cahiliye Döneminde Lât Kültü”, 41-43.

³⁴⁶ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 312.

³⁴⁷ Söylemez, “Cahiliye Döneminde Lât Kültü”, 43-47.

³⁴⁸ Fehd, “Lât”, 27: 107.

³⁴⁹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 31.

³⁵⁰ Müslim, *Sahih*, Eymân 5, Sıfatı'l-Münafıkın 38; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 420.

³⁵¹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 34-35.

³⁵² Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, 8: 222.

³⁵³ Şevket Yavuz, “Uzzâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 268.

³⁵⁴ Söylemez, “Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri”, 25.

³⁵⁵ Yavuz, “Uzzâ”, 42: 268; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 157.

Uzzâ'nın temizliğini yapan ve korunmasını sağlayan bekçiler/sâdin ihdas edilmiştir.³⁵⁶ Hûrâz vadisindeki bu putun yanında kendisine ait Gabgab isimli sunağı vardır. Bu sunakta kendisine adanılan kurbanlar kesilir ve paylaşılırdı.³⁵⁷ Müşrikler onun adına yemin de ederlerdi.³⁵⁸ Kâbe'nin tavafından sonra Uzzâ'da tavaf edilir ve bu esnada onun adına telbiye getirilirdi.³⁵⁹ Böylece hac görevleri tamamlanmış olurdu.³⁶⁰ Ayrıca müşrikler çocuklarına *Abdüluzzâ* ismini de vermişlerdir.³⁶¹ Nitekim Ebû Leheb'in (ö. 2/624) asıl adı Abdüluzzâ'dır.³⁶² Güneşi temsil eden Uzzâ³⁶³ adına yıllık bayram tertip edilmiş ve bu sayede ekonomik gelir de elde edilmiştir.³⁶⁴

2.1.4.1.4. Hübel

Müşriklerin taptığı putlardan bir diğeri de Hübel'dir.³⁶⁵ Kâbe'de bulunan³⁶⁶ putların en büyüğü olan Hübel,³⁶⁷ sağ eli kırık olduğu için altın ile tamir edilmiş, oyulmuş, kırmızı veya pembe taştır.³⁶⁸ Bu putun Kâbe'ye nereden ve kim tarafından getirildiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu bağlamda onun Amr b. Lühay tarafından Cezîre'deki Hit şehrinden getirdiği ve Kâbe'nin içinde Hz. İbrahim tarafından kazılan kuyunun üzerine diktiği³⁶⁹ veya Belkâ bölgesinden getirildiği nakledilmiştir.³⁷⁰ Ayrıca Hübel'in Huzeyme

³⁵⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "dby" md., 38: 33; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 34.

³⁵⁷ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 33.

³⁵⁸ Müslim, *Sahîh*, Eymân 5; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 419.

³⁵⁹ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 311.

³⁶⁰ Ezrakî, Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Ali Ömer, (y.y.: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, t.y.), 1: 95.

³⁶¹ Buhârî, *Sahîh*, Bed'ü'l-vahy 1, Tabir 1, Ahkâm 17; Müslim, *Sahîh*, Salâtü'l-misâfirîn 220.

³⁶² Mehmet Ali Kapar, "Ebû Leheb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 178; Yavuz, "Uzzâ", 42: 268.

³⁶³ Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 358.

³⁶⁴ Yavuz, "Uzzâ", 42: 268.

³⁶⁵ Himyerî, *Şemsü'l-Ulûm*, 10: 6852; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Mustafa Abdülvâhid, (Beirut: Dâru'l-Mârife, 1976/1395), 3: 47.

³⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9: 173; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "hbl" md., 31: 110; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 253;

³⁶⁷ İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrahim Ebyarî, Abdülhâfız Şelbî, (y.y.: Şirketu Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955/1375), 1: 147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1: 171; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9: 39; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 5: 38.

³⁶⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 75.

³⁶⁹ Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 41, 88.

³⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 6: 338; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 266; Şinasi Gündüz, "Câhiliye Dönemi Arap Putperestliği", *Cahiliye Araplarının İlahları*, Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 15, 27.

b. Müdrike (ö. ?) tarafından Kâbe'ye getirildiği, hatta ona *Huzeyme'nin Hübel'i* denildiği de rivayet edilmiştir.³⁷¹

Müşrikler, insan şeklindeki bu puta ibadet eder ve ona tazimde bulunurlardı. Azametine ve yardım edeceğine inandıkları Hübel için “Ya Hübel! Yüksel, işin yükselsin!” sözlerini de günlük hayatlarında kullanırlar³⁷² ve “Hübel uzun ömürler versin” diyerek insanlara hayır dua ederlerdi.³⁷³ Ayrıca ismini çocuklarına da verirlerdi.³⁷⁴ Müşrikler, seferlerinden sağ salim döndüklerinde Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Hübel'in yanına gelerek ona taatte bulunurlardı.³⁷⁵ Hem seyahat dönüşü hem de başka vakitlerde de onu tavaf ederler, yanında saçlarını tıraş ederler,³⁷⁶ onun için telbiye getirirler³⁷⁷ ve kurban keserlerdi.³⁷⁸

Müşrikler Hübel'in önüne gelip fal okları çekerler, işlerine bu şekilde devam ederler ya da geri dururlardı. Bir konuda anlaşmazlık olduğunda, yolculuğa veya ticarete çıkılacağında,³⁷⁹ savaş, barış, nikâh³⁸⁰ ve baskın gibi bazı konularda ona danışılırdı.³⁸¹ Ayrıca erkek çocuklarını sünnet ettirmek, kız çocuklarını kime nikâhlayacaklarına karar vermek, nesebinden şüphelendikleri çocuğun gerçek babasını öğrenmek ve ölülerini defnetmek için Hübel'in huzuruna gelenler görevli sadine yüz dirhem para verirler veya bir kurban keserek isteklerini iletirlerdi. Sonrasında “Haydi şimdi fal oklarını çek” diyerek tanrılarının kendilerine rehberlik yapmasını isterlerdi.³⁸²

2.1.4.1.5. İsâf ve Nâile

Mekke halkı, Cürhüm kabilesinden insan oldukları zannedilen İsâf b. Amr ve Nâile bint Süheyl/Sehl'in Kâbe'de işlemiş oldukları zina fiili sebebiyle taşlaşmış olduklarına

³⁷¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 251; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 36.

³⁷² Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 1: 297; Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 164, Megâzî 17; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 4: 234; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 158, 6: 291; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 234-235, 5: 36.

³⁷³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 224.

³⁷⁴ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “hbl” md., 31: 110; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 253.

³⁷⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4: 11.

³⁷⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 251.

³⁷⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 376.

³⁷⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 89. Hübel'in önünde kurbanın kanlarının akıtılması için Gabgab isimli bir sunak bulunmaktaydı. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 12.

³⁷⁹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 36; Demircan, *Cahiliye Arapları*, 71.

³⁸⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3: 281.

³⁸¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 412.

³⁸² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 88; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 410-411.

inanmışlardı.³⁸³ Hübel putundan sonra müşrikler tazim etmek amacıyla bu ikisini Kâbe'nin yanına yerleştirmişler ve zaman içerisinde de bunlara itaat etmeye başlamışlardı.³⁸⁴ Ayrıca söz konusu putlar önceleri zemzem kuyusunun yakınında bulunurken daha sonra Amr b. Lühay putlardan İsf'ı, Safâ tepesine, Nâile'yi de Merve mevkiine yerleştirmiştir.³⁸⁵

Amr b. Lühay, Arabistan halkını bu putlara tapmaları için teşvik etmiştir. Müşriklerde hac vazifelerini ifa ederlerken onlara ibadet etmişler,³⁸⁶ adlarına kurban kesmişler, telbiye getirip Safâ ve Merve tepeleri arasında sa'y yaptıktan sonra yanlarında tıraş olmuşlardır.³⁸⁷ Müşrikler, onların ismini kullanarak “*Soyumu ve kabilemi Kâbe'nin yanında topladım. Çizgili Yemen örtüsünden giysisini tuttum. A`şarlar'ın bineklerini çöktürdükleri yerde, İsf ve Nâile'den çıkan sulara andolsun*” şeklinde yeminler de etmişlerdir.³⁸⁸

2.1.4.2. Gök Cisimleri

Câhiliye halkı arasında putlara inananlar bulunduğu gibi gök cisimlerine inanarak Allah'a şirk koşanlar da olmuştur. Bu noktada Araplardan bazıları, güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerine tapmışlardır.

2.1.4.2.1. Güneş

Câhiliye dönemi, farklı inanışları kendi içerisinde barındıran bir toplum yapısına sahiptir. Söz konusu inanç biçimlerinden birisi de güneşe tapılmasıdır.³⁸⁹ Ona tapanlar, güneşi anne, ayı baba ve zühre yıldızını da kızları kabul etmişlerdir. Aile şeklinde tasvir edilen bu üçlüye trinity veya teslis denilmektedir. Araplar arasında Maînliler, Hadramutlular, Katabânlılar ve Sebeliler güneşin tanrıçılığına inanmakla beraber onun ay tanrısının kızı olduğuna dair de kanaat beslemişlerdir.³⁹⁰ Ayrıca İslâm öncesi dönemde

³⁸³ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “esf” md., 23: 17; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 143; Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 359.

³⁸⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 266.

³⁸⁵ Ahmet Güç, “Put”, 34: 365; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Safâ ve Merve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 441.

³⁸⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 380.

³⁸⁷ Bk. Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 311-312; Buhârî, *Sahîh*, Hac 79; Müslim, *Sahîh*, Hac 259, 263; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 37; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 158-159.

³⁸⁸ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 37; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 421.

³⁸⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1: 331.

³⁹⁰ Neml 27/24; Ahmet Güç, “Güneş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 290; Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 344.

güneşi tanrıça kabul edenler olduğu gibi tanrı olduğuna inananlar da olmuştur. Bu farklı inanış biçimlerinden başka güneş adına Lât, Menât ve Uzzâ gibi putlar edinmişler,³⁹¹ onların yanına giderek güneşin doğuş, zeval ve batışı esnasında ona ibadet etmişlerdir.³⁹² Ayrıca taptıkları güneşe saygı ve hürmet olsun diye çocuklarına Abdüşems ismini vermişler³⁹³ ve adına telbiye getirmişlerdir.³⁹⁴

Müşriklerin bu inanışlarına karşı, Kur'ân-ı Kerîm, güneşe secde edilmemesini emretmiş,³⁹⁵ Hz. Peygamber de bu davranışı sergileyenlerin âhirette cezalandırılacağını haber vermiştir.³⁹⁶

2.1.4.2.2. Ay

İslâm öncesi toplumda gökcisimlerinden aya da ibadet edenler olmuştur. Nitekim Güney Arapları aya tapmakla beraber onun adına put da icat etmişlerdir.³⁹⁷ Onların inanışına göre, güneş-ay-yıldız üçlüsünde en büyük olan ay baba tanrıdır ve güneş tanrıçasıyla evlidir.³⁹⁸ Sebeliler ay tanrısına *Almakah* ismini vermişler, onun için tapınaklar inşa etmişler ve onu boğa, akbaba ve yılan şeklinde tasvir etmişlerdir.³⁹⁹ Evrendeki konumundan dolayı kutsal sayılan ay, olağanüstü şeylerin sahibi kabul edilmiş ve ay tutulmasının felaketi haber verdiğine inanılmıştır.⁴⁰⁰ Fıtrata uygun olmayan bu inanış, aya secde edilmemesi emriyle yasaklanmış⁴⁰¹ ve Hz. Peygamber, tâzim için ona itaat ve ibadet edenlerin kıyâmette ay ile birlikte haşrolunacaklarını bildirmiştir.⁴⁰²

³⁹¹ Mustafa Çağrııcı, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 318.

³⁹² Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 2: 215-216; Çağrııcı, “Arap”, 320.

³⁹³ Yavuz Unat, “Yıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 535; Hüseyin Alan, *Siyerin Gölgesinde 1 Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 395.

³⁹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 375.

³⁹⁵ Fussilet 41/37.

³⁹⁶ Müslim, *Sahih*, İmân 299.

³⁹⁷ Unat, “Yıldız”, 43: 535.

³⁹⁸ Alan, *Siyerin Gölgesinde*, 394.

³⁹⁹ Çağrııcı, “Arap”, 3: 317-318.

⁴⁰⁰ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 72.

⁴⁰¹ Fussilet 41/37.

⁴⁰² Müslim, *Sahih*, İmân 299; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 25: 141; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 448; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9: 331, 10: 399; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 6: 564.

2.1.4.2.3. Yıldızlar

İslâm öncesinde Kuzey Arapları gök cisimlerinden biri olan yıldızlara iman etmekteydiler. Nitekim onlar, Müşteri (Jüpiter), Şi`râ (Sirius), Deberân (Eldeberân), Utârid (Merkür),⁴⁰³ Aster (Zühre), Süreyyâ, Merih, Süheyl, Aslan ve Zühal yıldızlarına tapmaktaydılar. Zühre yıldızını ayın kızı şeklinde kabul edenlerin yanı sıra onun ayın oğlu olduğunu söyleyenler de olmuştur. İtaat edilen yıldızlar adına putlar inşa etmişler ve Lât'ın sabah yıldızını temsil ettiğine inanmışlardır.⁴⁰⁴ Geceleri gökyüzünü güzelleştiren yıldızların yazın çiçekleri açtığına, kış mevsimi geldiğinde ise onları soldurduğuna dair kanaat beslemişlerdir. Onlar adına eğlenceler düzenlenmiş, şerlerinden korunmak için de matemler tertip edilmiştir.⁴⁰⁵ Ayrıca yıldızlara inananlar, yağmurların onlar vasıtasıyla yağdığına inanmışlardır.⁴⁰⁶ Nitekim yağmur yağmasını yıldızların doğması ve batmasıyla ilişkilendiren müşrikler, Allah'a ait bir vasfi onlara atfetmeleri sebebiyle uyarılmışlar ve azarlanmışlardır.⁴⁰⁷ İnanışları bu yıldızlar için kurban da kesmişlerdir.⁴⁰⁸

2.1.4.3. Peygamberler

Ehl-i kitabın, Üzeyr (a.s.) ve İsa'yı (a.s.) ilâh olarak kabul etmeleri sebebiyle onların her iki peygamber hakkındaki inançlarını da ilgili konu bağlamında burada zikretmek uygun olacaktır.

2.1.4.3.1. Üzeyr

Ehl-i kitabın/yahudiler müşrik olarak vasfedilme sebeplerinden birisi, onların Tevrat'ı yeniden ortaya çıkaran Üzeyr'i (a.s.) Allah'ın oğlu kabul etmeleridir. Nitekim Hz. Peygamber, Allah Teâlâ'nın hiçbir eş veya oğul edinmediği halde yahudilerin Üzeyr'i Allah'ın oğlu olarak telakki ettiklerini belirtip bu sebeple âhirette cezalandırılacaklarından bahsetmiştir.⁴⁰⁹ Allah'a oğul nispet etmelerinin yanında, din

⁴⁰³ Unat, "Yıldız", 43: 535.

⁴⁰⁴ Çağrı, "Arap", 3: 317-318.

⁴⁰⁵ Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, 55.

⁴⁰⁶ Buhârî, *Sahih*, İstiskâ 28; Müslim, *Sahih*, İmân, 125-126.

⁴⁰⁷ Buhârî, *Sahih*, İstiskâ, 28, 29, Megâzî, 35, Tevhîd 35; Müslim, *Sahih*, İmân, 125, 126, 127; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 141; 6: 345; 10: 437; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 2: 402; 5: 76; 6: 592.

⁴⁰⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 198.

⁴⁰⁹ Tevbe 9/30; Buhârî, *Sahih*, Tefsîr, (4) 8; Müslim, *Sahih*, İmân 302; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8: 740; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 81-82; Baki Adam, "Üzeyir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 401-402.

bilginlerini ilâh olarak kabul etmelerinden dolayı da müşrik olarak kabul edilmektedirler.⁴¹⁰

2.1.4.3.2. Îsâ

Hiz. Îsâ, Kur'an'da adı geçen ve kendisine kutsal kitap İncil'in verildiği Peygamber,⁴¹¹ Meryem oğlu ve Mesih'tir. Dünya ve ahirette itibarlı ve Allah Teâlâ'ya yakın olan⁴¹² bir kul ve peygamberdir.⁴¹³ Hiz. Îsâ, insanları bir olan Cenâb-ı Hakk'a kulluk yapmaları için uyarmasına rağmen onlar belli bir süre sonra kendisine ilâhlık atfetmişlerdir. Bu durum, Hiz. Îsâ'nın istemediği bir Şey olmasına rağmen Hristiyanlar bu yakıştırmayı yapmışlardır.⁴¹⁴ Hristiyan inancına göre; Îsâ, Allah Teâlâ'nın vücut bulmuş hali olup  l leri diriltir, hastaları iyileştirir, gaybtan haber verir ve Allah'ın oğlu olup  un  unc s d r. Böylece onlar, Hiz. Îsâ'ya ilâhlık nispet etmişlerdir.⁴¹⁵ Buna karşın Kur'ân-ı Kerim, ona ilâhlık atfedilmesinin Allah'a hakaret olduğunu belirtip Hiz. Îsâ'nın tevhid çağrısında bulunduğunu beyan etmiştir.⁴¹⁶ Dolayısıyla Hiz. Peygamber, bu inanışta bulunanların kıyâmet günü azaba maruz kalacaklarını ifade etmiştir.⁴¹⁷

2.2. İBADET İLE İLGİLİ RİVAYETLERDE

Ub det, ubûdiyyet ve abdiyyet (kulluk, itaat)⁴¹⁸ olarak tanımlanan ibadet kavramı, Allah'a saygı, sevgi ve itaati göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle yapılan belirli tutum ve davranışlardır.⁴¹⁹ Allah Teâlâ'nın Şefaatine nail olmak ve inancın ileri seviyeye ulaşmasını sağlamak amacıyla yapılan ibadet, belirli sembollerden ve bedenî fiillerden oluşmaktadır.

Îmân'dan sonra ikinci esas unsur olan ibadet, m b d ile irtibatın sağlanmasında önemli bir bağdır. İbâdet İslâm dininde olduğu gibi birçok farklı dinlerde farklı

⁴¹⁰ Tevbe 9/31; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6: 48.

⁴¹¹  mer Faruk Harman, " s ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 465.

⁴¹²  l-i İmrân 3/45.

⁴¹³ Meryem 19/30.

⁴¹⁴ Mâide 5/116-118.

⁴¹⁵ Mâide 5/72-73; Tevbe 9/30-31; Harman, " s ", 22: 465, 468-469.

⁴¹⁶  l-i İmrân 3/49, 51; Nisâ 4/171; Tevbe 9/30-31; Meryem 19/36.

⁴¹⁷ Buhârî, *Sahih*, Tefsir, (4) 8; Müslim, *Sahih*,  m n 302; Kastallânî, *Irş d 's-s r *, 7: 81-82.

⁴¹⁸ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, "abd" md., 4: 205-206.

⁴¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "abd" md., 3: 270; Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 233.

biçimlerde uygulanmıştır. Temelinde ilâha sevgi, saygı göstermek ve O'nun yüceliğinden korkmak olan bu evrensel yapı, insanların inandıklarına olan kulluk görevlerini yaptığının göstergesidir.⁴²⁰ İslâm öncesi dönemde de müşrikler inandıkları ilâh/lara yaklaşmak, hürmetlerini kazanmak ve gazabından kaçınmak amacıyla ahlâkî ve ibâdî davranışlar sergilemişlerdir. Ancak her toplumda olduğu gibi onlar arasında da ibadetleri ifa edenler olduğu gibi yerine getirmeyenler de bulunmuştur. Bu doğrultuda Câhiliye döneminde ibadet kabilinden yapılanlar ve mahiyetleri hakkında şu şekilde bilgi vermek mümkündür.

2.2.1. Namaz

Dua, ibadet, bağışlanma dilemek, yalvarmak⁴²¹ anlamlarına gelen namaz, tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî bir ibadettir.⁴²² Peygamberlerin halkına kılmaları için öğütlediği namaz, ilâhi dinlerde de var olan bir ibadettir.⁴²³ İslâm öncesi dönemde müşrikler, Hz. İbrâhim'in tebliğ ettiği namaz hakkında bilgiye sahip olmalarına rağmen onu farklı şekillerde icra etmişlerdir.⁴²⁴ Nitekim müşrikler arasında güneşin doğuş ve batışında ona doğru dönerek secde edenler olduğu gibi⁴²⁵ söz konusu ibadet, genellikle putlar için ifa edilmiştir. Bu bağlamda kadın ve erkekler, Allah'a yaklaşma amacıyla el ele tutuşup Kâbe etrafında dönerler, ıslık çalarlar ve el çırparlardı.⁴²⁶ Ayrıca putların yanında da namaz kılınır⁴²⁷ ve onlara secde edilirdi.⁴²⁸

Namaz ibadeti ile ilgili yukarıda anlatılanların yanı sıra Hanîf ismiyle anılan bazı kişilerin, Kâbe'ye yönelip kıyâm, rükû ve secdeli günde iki kez ve iki rekât olacak şekilde namaz kıldıkları da nakledilmiştir.⁴²⁹ Nitekim Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653) müslüman

⁴²⁰ Bk. Sinanoğlu, "İbadet", 19: 233-234.

⁴²¹ Tevbe 9/103; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "slv" md., 38: 439; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "salat" md., 1: 522.

⁴²² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, "salâ" md., 1303-1304; Mehmet Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 350.

⁴²³ Yaşaroğlu, "Namaz", 32: 350.

⁴²⁴ Bk. Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 90-96.

⁴²⁵ Müslim, *Sahih*, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 294.

⁴²⁶ Enfâl 8/35; Buhârî, *Sahih*, Tefsîr, (8) 1; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13: 522-523; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15: 128.

⁴²⁷ Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdu'l-Emîr Mehnâ, (Beyrut: Şirketü'l-A'lemî, 2010/1431), 1: 308; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11: 376.

⁴²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4: 52; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10: 224.

⁴²⁹ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 12: 49; Yaşaroğlu, "Namaz", 32: 350-351; Alan, *Siyerin Gölgesinde 1 Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, 423.

olmadan iki veya üç yıl öncesinden⁴³⁰ ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (ö. 606) mezkûr ibadeti bu şekilde yerine getirmişlerdir.⁴³¹

2.2.2. Oruç

Uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak anlamlarına gelen oruç, tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar şer'an belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmak demektir. Orucun başlangıç vaktine imsâk, bitişine de iftâr denilmektedir.⁴³² Hemen hemen bütün dinlerde mevcut olan oruç ibadeti tövbe, keffâret, matem, sihir ve zühd amacıyla tutulmuştur.⁴³³

İslâm öncesi dönemde de farklı sebepler ile müşrikler oruç tutmuşlardır. Nitekim haram kabul ettikleri Ramazan ayında ilâhlarına yaklaşmak amacıyla bir ay süreyle oruç tutarlar,⁴³⁴ savaş yapmazlar ve sosyal ilişkilerine ayrıca önem gösterirlerdi.⁴³⁵ Bu amaçla bir aylık süre zarfında güneşin doğuş ve batışı esnasında oruç tutarlar⁴³⁶ ve bu ibadeti yerine getirmekle de kendilerini diğerlerinden üstün ve farklı kabul ederlerdi. Nitekim Cerîr b. Abdullah el-Becelî'nin (ö. 51/671), Lât ve Uzza putları adına tuttuğu oruçla övündüğü nakledilmiştir.⁴³⁷ Câhiliye şiirlerinde de oruç tutanların fazilete nail olacağından bahsedilmiştir.⁴³⁸ Yine söz konusu ayda zulüm ve haksızlığı terk ederler, dünya meşgalelerinden uzaklaşırlar, ihtiyaç sahiplerine yemek ikram ederler⁴³⁹ ve tefekkür amaçlı Hira dağında tehannüs/i'tikâf⁴⁴⁰ yaparlardı. Bu bağlamda Hz. Peygamber

⁴³⁰ Müslim, *Sahîh*, Fezâ'ilü's-sahâbe 132; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 174.

⁴³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 49.

⁴³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "svm" md., 12: 350-352; Ali İhsan Yitik, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 414.

⁴³³ Yitik, "Oruç", 33: 414.

⁴³⁴ Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1: 236; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 1: 532.

⁴³⁵ Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 2: 291; Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 3: 78-79; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 16: 119; Emrah Dindi, "Cahiliye Araplarında Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3, sy. 2 (2017), 37-42.

⁴³⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 339.

⁴³⁷ Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 1: 301.

⁴³⁸ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 1: 201-203.

⁴³⁹ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 75, 11: 404.

⁴⁴⁰ İlgili ibadetin, Hz. İbrâhim ve İsmâil döneminden itibaren bilindiği ancak İslâm öncesi dönemde ilk başlatan kimsenin Abdülmuttalip olduğu nakledilmiştir. Bk. Halebî, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhim b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1980/1400), 1: 382; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 81.

de yaşadığı toplumun geleneklerine uygun olarak sözü edilen ay içerisinde Hira mağarasına gitmiş ve orada tehamnüste bulunmuştur.⁴⁴¹

Câhiliye halkı, Ramazan orucu haricinde âşûrâ günü doğduğuna inandıkları ataları Hz. İbrahim'e hürmet etmek,⁴⁴² günahlarına kefâret olması⁴⁴³ amacıyla Muharrem ayının onuncu günü fecirden güneşin batışına kadar da oruç tutarlardı.⁴⁴⁴ Günün önemine binaen de bu günü kutlarlar ve Kâbe'nin örtüsünü yenilerlerdi.⁴⁴⁵ Resûl-i Ekrem tarafından da tutulan bu orucun⁴⁴⁶ yahudilere ait olduğu nakledilse⁴⁴⁷ de bu ibadet, müşrikler tarafından da icra edilmiştir.⁴⁴⁸

Müşrikler günahlarının bağışlanması ve ilâhlarına şükür amacıyla Recep ayında da oruç tutarlardı.⁴⁴⁹ Ayrıca onlar bir gün boyunca konuşmayarak sükût orucu da tutmuşlardır.⁴⁵⁰ Netice itibariyle müşrikler muayyen bir vakitte oruç tuttıkları gibi farklı zamanlarda da oruçlarını ifa etmişlerdir. Ramazan ayında Ramazan orucu, Muharrem ayında âşûrâ orucu, Recep ayında günahlarına kefâret orucu ve susma orucu tutmuşlardır.⁴⁵¹

2.2.3. Kurban

İbâdet amacıyla hayvan kesimi ve bu maksatla kesilen hayvan anlamına gelen kurban, Allah'a yakınlık sağlamak amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade etmektedir.⁴⁵² Hemen hemen bütün dinlerde uygulanan ve temel ibadet biçimlerinden biri olan kurban, inanılana yaklaşma, şükürlerini

⁴⁴¹ Buhârî, *Sahih*, Bed'ü'l-vahiy 3; Müslim, *Sahih*, İmân 252; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 1: 532; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4: 6; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 343, 404.

⁴⁴² Bk. Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 2: 288; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 339-340; Yusuf Şevki Yavuz, "Âşûrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 25.

⁴⁴³ Zürkânî, Ebû Muhammed Abdülbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zürkânî el-Vefâî, *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvatta'i'l-İmâm Mâlik*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991/1411), 2: 262.

⁴⁴⁴ Bk. Yavuz, "Âşûrâ", 4: 24.

⁴⁴⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 339-342.

⁴⁴⁶ Buhârî, *Sahih*, Savm 69, Menâkıbü'l-Ensâr 26; Tefsîr, (2) 24; Müslim, *Sahih*, Savm 19; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4: 246; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 421; 6: 174; 7: 22.

⁴⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 341-342.

⁴⁴⁸ Bk. Buhârî, *Sahih*, Savm 1.

⁴⁴⁹ Bk. Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 3: 77-80; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 16: 117; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 110-112.

⁴⁵⁰ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 110-112.

⁴⁵¹ Dindî, "Cahiliye Araplarında Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç", 42-48.

⁴⁵² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, "nsh" md., 5: 420; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "grb" md., 4: 12-13; Ahmet Güç, "Kurban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 433.

ifade etme ve günahlarına kefâret olunması gibi farklı amaçlarla kesilmiştir.⁴⁵³ İslâm öncesi dönemde kurban hakkında bilgiye sahip olan müşrikler de putlara kurbet sağlamak,⁴⁵⁴ şükranlarını sunmak, istediklerinin gerçekleşmesini dilemek, mallarında bereket elde etmek ve onların gazabından korunmak gibi çeşitli amaçlar ve farklı zamanlarda kurban keserlerdi.⁴⁵⁵ Nitekim Hac mevsimi veya Recep ayında; Kâbe ve putların yanında veya kabir başlarında, çocuk doğduğunda, bayramlarda, yeni bir bina/mâbet inşasında, askerî zafer elde edildiğinde, her hangi bir hastalıktan şifa bulunduğu ve evlilik törenlerinde kurban kesilmekteydi.⁴⁵⁶ Kurbanların Allah adına kesildiğini ifade etmek üzere dağlama ve gerdanlık gibi onu belli edecek işaretler yaparlardı.⁴⁵⁷ Ayrıca müşrikler, hayvan cinsinden kurbanların yanı sıra her sene putları adına insan kurbanı da takdim ederlerdi.⁴⁵⁸

Kurbanların kesildiği yere el-itr/sunak denilir⁴⁵⁹ ve bu ibadeti Kâbe ve putların yanında icra ederler, kanını Kâbe⁴⁶⁰ ve putlara sürerler,⁴⁶¹ etlerini taşların üzerine koyup hayvanların yemesini beklerler⁴⁶² ya da fakirlere verirlerdi.⁴⁶³

Müşrikler tarafından ilâhları adına kesilen kurbanlara çeşitli isimler verilmiştir. Bu bağlamda hac veya umre yapacakları vakit Harem sınırlarında hedy denilen bir kurban keserler, tanınması için de boynuna gerdanlık takarlardı.⁴⁶⁴ Böylece mezkûr hayvanların putlara adandığı anlaşılır ve onlara zarar verilmezdi.⁴⁶⁵ Yılda bir defa kutlanan Buvâne bayramında bu isimle anılan put için de kurban keserlerdi.⁴⁶⁶ Yine Recep ayının ilk on

⁴⁵³ Güç, “Kurban”, 26: 433-434.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 39.

⁴⁵⁵ Mâide 5/3; Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 24, 35, Zebâih 1; Nevevî, *el-Minhâc*, 13: 137; Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 3: 41; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 33, 37.

⁴⁵⁶ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 196-198; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 172, 212-225.

⁴⁵⁷ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 174; Emrah Dindi, “Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, sy. 1 (2017), 621-622.

⁴⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 198.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 40.

⁴⁶⁰ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr (5) 10; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8: 277.

⁴⁶¹ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr (5) 10; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9: 508.

⁴⁶² Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 172.

⁴⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 388.

⁴⁶⁴ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 139; Müslim, *Sahîh*, Libâs 105; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 140.

⁴⁶⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 210.

⁴⁶⁶ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “bvn” md., 13: 62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1: 158; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayımcılık ve Ticaret, 1993), 1: 48; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 213.

gününde Recebiyye ya da atîre ismi verilen koyun kurban ederler ve kanını putların başına sürerlerdi.⁴⁶⁷ Müşrikler fera` adını verdikleri deve veya koyunun doğurduğu ilk yavru hayvanı neslinin çoğalması için putlar adına kurban ederlerdi.⁴⁶⁸ Müşriklerin putlar için kestiği bir diğer kurban çeşidi de putlara şükürlerini sunmak amacıyla yeni doğan çocukların yedinci günde başındaki saçının adından hareketle kestikleri akîka kurbanıdır.⁴⁶⁹ Doğan her çocuk için bu uygulamanın yapılması onlar için önemliydi. Nitekim İmruülkays b. Hucr'a (ö. 540 dolayları) nispet edilen bir şiirde cimriliğinden dolayı çocuğun akîkasını geciktiren kişilerin kınandığı da görülmektedir.⁴⁷⁰ Bu bağlamda Abdülmuttalib (ö. 577), torunu Muhammed doğduğunda yedinci günü akîkasını kesip Kureşlileri davet etmiştir.⁴⁷¹

Müşrikler, ölüyü tazim için beliyye ve akîre adını verdikleri iki uygulama ile de kurban keserlerdi. Beliyye; sahibinin âhirette binekli bir şekilde mahşer alanına gitmesi için kabrinin yanına getirilir, kaçmayacağı şekilde bağlanır, gözleri kapanır ve aç-susuz bırakılarak ölüme terkedilir⁴⁷² veya deve öldüğünde sahibinin mezarı yanına gömülür derisi yüzülerek içine ot doldurulur ve ölüme terkedilirdi.⁴⁷³ Akîre ise kişinin yaşıyorken yapmış olduğu iyilikler sebebiyle cömertliğinin devam ettiğini göstermek üzere boğazlanır ve eti kabri başında yırtıcı hayvanlara bırakılırdı.⁴⁷⁴

Müşrikler, kutsal olduğuna inandıkları eşyalar ve varlıklar adına da kurban ibadetini icra ederlerdi. Nitekim Mekke'ye yakın bölgelerde yılda bir kez kutlanan Zâtü Envât

⁴⁶⁷ Bk. Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "rcb" md., 2: 484-485; Halit Ünal, "Atîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 79.

⁴⁶⁸ Bk. Buhârî, *Sahih*, Akîka 3, 4; Müslim, *Sahih*, Edâhî 38; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 596-598; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 254-255; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 392; Güç, "Putperestlik", 34: 367; Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 3: 40; Ünal, "Atîre", 4: 79.

⁴⁶⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "agg" md., 26: 171; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8: 243, 246-247, 9: 72; Fahrettin Atar, "Akîka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 263.

⁴⁷⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "agg" md., 26: 169.

⁴⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1: 210; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Hasâisü'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985/1405), 1: 85.

⁴⁷² İbn Sîde, *el-Muhkem*, "hvm" md., 4: 442; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 174; 11: 133; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "Beliyye" md., 1: 71; Çağrıncı, "Arap", 3: 319; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 84-85.

⁴⁷³ Bk. İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, "blvy" md., 1: 293; Abdülkerim Özaydın, "Beliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 419.

⁴⁷⁴ Bk. Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 323; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "bly" md., 37: 205; Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 2: 310; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 133; Çağrıncı, "Arap", 3: 319; Özaydın, "Beliyye", 5: 419.

bayramında orada bulunan hurma ağacına süslü elbiseler asarlar ve yanında toplanıp kurban keserlerdi.⁴⁷⁵

2.2.4. Hac

Gitmek, yönelmek, ziyaret etmek anlamlarına gelen hac, imkânı olanların belirlenmiş bir sürede Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek şeklinde yaptıkları ibadettir.⁴⁷⁶ Haccın temel yapısında ulûhiyetin herhangi bir mertebede bulunması inancı vardır. Mekânın bu etkileşimlere maruz kalması sonucu da ona kutsiyet atfedilmiştir. Kabileci, millî ve evrensel dinlerin hepsinde de kutsal kabul edilen mekânlara ziyaret yapılmıştır.⁴⁷⁷ Hz. İbrâhim'in kutsal kabul edilen Mekke'de hac yapılmasını emretmesi neticesinde de İslâm öncesi dönemde yaşayan Mekke halkı atalarının öğrendiği hac konusunda bilgiye sahip olmuştur.⁴⁷⁸

Câhiliye döneminde yaşayanlar, Kâbe'nin hürmetini kazanmak, ondan faydalanmak, putları tazim etmek ve beyti haccetmek için *Zilhicce* veya *şehru'l-hac* şeklinde isimlendirdikleri ayda ilâhlarına yakınlık sağlamak amacıyla hac ibadetlerini yerine getirirlerdi.⁴⁷⁹ Mekkelilere has olmayan hac ibadetini diğer mevkilerde ikâmet eden müşrikler de yapmaktaydılar. Bu bağlamda onlar, mukaddes kabul ettikleri, içerisinde putların olduğu beyti ve putlarını ziyaret etmek üzere hac ibadetini yaparlardı.⁴⁸⁰

Kabile sistemindeki Arap halkı bir ay devam eden ibadetin rahat ve güvenli bir şekilde yerine getirilmesi ve hacıların ihtiyaçlarının karşılanması için hicâbe-sidâne/Kâbe'nin bakım ve muhafazası,⁴⁸¹ sikâye/Hacılara su verme,⁴⁸² rifâde/Hacılara yemek verme⁴⁸³ şeklinde görevler ihdas etmişlerdi. Sikâye ve Kâbe eminliği Hâşimiler, Kâbe ve

⁴⁷⁵ Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, 1: 33; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 74; Sargon Erdem, "Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 258.

⁴⁷⁶ Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâtü'l-fünûn*, 1: 111; 619, Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "hcc" md., 5: 461; Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 382.

⁴⁷⁷ Harman, "Hac", 14: 382-386.

⁴⁷⁸ Abdülkerim Özaydın, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 386.

⁴⁷⁹ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 319; Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 26; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11: 349.

⁴⁸⁰ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11: 347-355; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 39.

⁴⁸¹ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "hcb" md., 2: 239.

⁴⁸² Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 5: 3122; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "Sikâye" md., 1: 437.

⁴⁸³ Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 4: 2574; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "rfd" md., 8: 108.

Dârünnedve'nin anahtarlarının korunması Benî Abdüddâr, hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplanan vergilerin yönetimi Benî Nevfel, Kâbe'ye adanan adakların korunması Benî Sehm, haccın her zaman aynı mevsime denk gelmesi için takvimde uygulanan nesî⁴⁸⁴ Benî Kinâne, Arafat ve Müzdelife'de hacılarla ilgilenme işi de Benî Gavs ve Benî Advân'a aitti.⁴⁸⁵

Hac ayı, müşrikler tarafından önemli kabul edilir ve bu mevsimde her türlü kötülükten uzak durururdu. Hac süresince haremın bitkilerinden yenilmez,⁴⁸⁶ evlerine kapılarından girmezler ve bu şekilde davranmayanlar da kınanırdı.⁴⁸⁷ Bu ayda Mekkeliler, Müzdelife'de konaklarlar ve ibadetlerini sükûnetle gerçekleştirirlerdi. Mekke'ye geldiklerinde günahlarından arındıklarına inandıkları için elbiselerini çıkarırlar, Kâbe'yi ziyaret sırasında kullanmak amacıyla beraberlerinde getirdikleri daha önce giyilmemiş başka bir elbise giyerler maddî imkânı olmayan erkekler gündüz, kadınlar ise gece vaktinde ibadetlerini elbisesiz yaparlardı.⁴⁸⁸ Ayrıca mübarek beldede kalması için ihramlarını çıkarıp oraya bırakırlar ve bu elbiseye lekâ denilirdi.⁴⁸⁹

Müşrikler haccın rükünlerini yerine getirmek amacıyla temiz bir elbise/ihram giyerlerdi. Kâbe'ye hürmetlerini göstermek için içine girecekleri zaman ayakkabılarını çıkarırlar, bedenlerini ve elbiselerini temizlerlerdi. Eğer necis bir elbise ile mabede girilirse bu durum günah kabul edilir ve ilâhlarını razı etmek için fidiye verirlerdi.⁴⁹⁰ Onlar sadece Kâbe'yi tavaf için değil diğer putlar için de ihram kıyafeti giyerlerdi.⁴⁹¹

⁴⁸⁴ Müşrikler ay takvimini güneş takvimine uyarlayarak haccı her yıl bahar mevsimine denk getirmek amacıyla iki veya üç sene de bir yapılan nesî ile ayların yerleri değiştirilirdi. Bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3: 321; Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn*, 2: 1694; Özeydın, "Hac", 14: 387; Mustafa Fayda, "Nesî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 578;

⁴⁸⁵ Özeydın, "Hac", 14: 386.

⁴⁸⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 362.

⁴⁸⁷ Bk. Buhârî, *Sahih*, Umre 18, Tefsir, (2) 29; Kastallânî, *İrşâdü's-sâri*, 3: 280, 7: 28.

⁴⁸⁸ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 390; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14: 50.

⁴⁸⁹ Bk. Buhârî, *Sahih*, Salât 10, Hac 67, 91, Cizye 16; Müslim, *Sahih*, Hac 152; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 1: 306-310; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14: 50; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1: 545; Kastallânî, *İrşâdü's-sâri*, 1: 395-396, 3: 174; 5: 242; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 3: 223, 245; Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, 2: 290; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 356, 359, 361, 374; Recep Uslu, "Hums", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 364.

⁴⁹⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 407.

⁴⁹¹ Müslim, *Sahih*, Hac 260.

Kutsanmak ve lütfuna nâil olmak için Haceru'l-Esved'i istilâm edip⁴⁹² Kâbe'nin sağ⁴⁹³ tarafından başlamak şartıyla yedi şavt olmak üzere⁴⁹⁴ temiz ayakkabılar ile tavaf yaparlar, ayakkabı veya terliği olmayanlar ise bu ibadeti yalın ayak gerçekleştirirlerdi.⁴⁹⁵ Ayrıca tavaf esnasında el çırpıp ıslık çalarlardı.⁴⁹⁶

Câhiliye halkı, davete icabetin ve sadakatın bir göstergesi olarak Kâbe'yi tavaf ve sa'y yaparlarken⁴⁹⁷ Lât, Menât,⁴⁹⁸ Uzzâ, İsâf ve Nâile⁴⁹⁹ gibi inandıkları putlar için de telbiye⁵⁰⁰ getirirlerdi.⁵⁰¹ Ancak telbiye, kabilelere ve putlara göre farklı lafızlarla yapılırdı. Nitekim Kâbe'yi tavaf ederlerken, “Lât hakkı için, Uzzâ hakkı için, Onlar yüksek turnalardır, Onların şefaatine ümit bağlanabilir. Üçüncüleri Menât hakkı için” denilirdi.⁵⁰² Nizâr kabilesi, “Buyur Allah'ım! Buyur! Buyur, Senin ortağın yoktur! Ancak bir ortağın vardır, o da senin hükmündedir. Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin!” şeklinde telbiye ederken,⁵⁰³ Kinâne kabilesi “Ey Allah'ım! Arefe gününde, dua gününde, vakfe gününde senin davetine icabet ediyorum.” ifadelerini kullanırlardı.⁵⁰⁴

⁴⁹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 380, 12: 13; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 286.

⁴⁹³ Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 4: 52.

⁴⁹⁴ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 311-314; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “dvr” md., 11: 333; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 155-156; Dindi, “Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsik ile Diyalektik İlişkisi”, 612.

⁴⁹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 355-356. Müşrikler sadece hac zamanı değil başka vakitlerde de Kâbe, mâbet, dikili taş ve putları tavaf ederlerdi. Bk. İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *es-Sîre*, thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978/1398), 121; Taberî, *Târihu'l-ümem*, 1: 532; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4: 6; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 343, 374, 392; Demircan, *Cahiliye Arapları*, 75.

⁴⁹⁶ Enfâl 8/35; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13: 522-523.

⁴⁹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 377.

⁴⁹⁸ Müslim, *Sahîh*, Hac 260.

⁴⁹⁹ Müslim, *Sahîh*, Hac 259.

⁵⁰⁰ Çağrıda bulunana cevap vermek, davete icabet etmek anlamına gelen telbiye, hac veya umre niyetiyle ihrama giren kimsenin “*Lebbeyk, Allâhümme lebbeyk. Lebbeyk, lâ şerîke leke lebbeyk. İne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîke lek*” (Rabbim! Davetine sözüm ve özümle tekrar tekrar icabet ettim, emrine boyun eğdim. Rabbim! Senin davetine icabet boynumun borcudur. Senin eşin ve ortağın yoktur. Rabbim! Bütün varlığımla sana yöneldim; hamd senin, nimet senin, mülk senindir. Senin eşin ve ortağın yoktur) sözlerini söylemesidir. Bk. İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, “lb” md., 5: 199; Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 9: 5996.

⁵⁰¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 375, 377.

⁵⁰² Bk. Buhârî, *Sahîh*, Hac 79, Umre 10; Tefsîr, (53) 3; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 32; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 155-156;

⁵⁰³ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 311-314; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 27; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 143.

⁵⁰⁴ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 1: 308-309; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 375-376.

Müşriklerin uyguladıkları hac ibadet ritüellerinden birisi de sa`ydir. Mekke halkı bu ibadeti, Safâ'da bulunan İsâf ile Merve tepesindeki Nâile putları arasında dördü gidiş, üçü dönüş olacak şekilde yaparlardı.⁵⁰⁵ Sa`ya, Safâ'da bulunan İsâf ilâhını öperek, ve istilâm ederek başlarlar ve Merve'de bitirirlerdi.⁵⁰⁶ Bunun yanı sıra Menât putu için ihrama giren Ensar ve Gassân kabilesi ise Safâ ve Merve arasında kendilerine helal kabul etmedikleri için sa`y yapmazlardı.⁵⁰⁷

Câhiliye halkının uyguladığı hac menâsiklerinden birisi de Zilhicce'nin dokuzuncu günü Arafat'ta vakfe yapmalarındır. Güneşin batışıyla Arafat'tan Müzdelife'ye, doğuşuyla da Müzdelife'den Mina'ya şeytan taşlamak ve putlarının yanında kurban kesmek amacıyla hareket ederlerdi. Ayrıca Benû Sûfe ailesi izin verirse Müzdelife'den Mina'ya gidilirdi.⁵⁰⁸ Vakfe yapılması konusunda Ahmesîler ise diğer Arap halkından farklı olarak Arefe günü Müzdelife'de vakfelerini yaparlardı.⁵⁰⁹ Müzdelife de vakfe yaparken ataları ve onların yaptıklarıyla iftihar ederler, komşularla iyi geçinilmesi ve düşmanlarıyla savaşılmaması konusunda dua ederlerdi.⁵¹⁰

Hacılar Müzdelife'den Mina'ya şeytan taşlamak amacıyla gelirlerdi. Bu menâsiki Amr b. Lühay tarafından uygulandığı nakledilmiştir. Amr, Mina'ya yedi put dikmiş ve bunlara üçer defa yirmibir taş atılması kuralını koymuştur. Ancak İbrâhimî gelenekte var olan bu ritüelin Amr ile tekrar gündem kazandığı daha uygun bir yaklaşım olacaktır. Şeytan taşlama ritüelini yöneten Sûfe'den (Gavs b. Mürr b. Üdd b. Dâbiha b. İyâs b. Mudar) bir adamın hacılara icazet vermesi ile şeytan taşlanırdı ve müşrikler taş atarken "Sen falancadan-az önce taşlanan puttan- daha büyüksün" ifadelerini kullanırlardı.⁵¹¹

Müşrikler kurban bayramında (hac zamanı) putlarına yakınlaşmak amacıyla kurbanlarını keserler ve onlara hediyeler takdim ederlerdi. Bu kurbanı bir grup arasında

⁵⁰⁵ Buhârî, *Sahîh*, Hac 79, 80; Müslim, *Sahîh*, Hac 259; Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 311-314; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 375-376; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 167; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 286.

⁵⁰⁶ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 180; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1: 211; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 380-382.

⁵⁰⁷ Buhârî, *Sahîh*, Hac 79, Umre 10, Tefsîr, (53) 3; Müslim, *Sahîh*, Hac 260, 261, 263; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 18: 114-115; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 499; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 361-362; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 381.

⁵⁰⁸ Buhârî, *Sahîh*, Hac 91, 100, Menâkibü'l-Ensâr 26, Tefsîr, (2) 35; Müslim, *Sahîh*, Hac 151, 152; Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 319; Nevevî, *el-Minhâc*, 8: 197; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 17: 31; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 210, 6: 177, 7: 30; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 2: 89; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 3: 250, 5: 208; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 362, 382-384; Uslu, "Hums", 18: 364.

⁵⁰⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 379.

⁵¹⁰ Kelâî, *el-İktifâ*, 1: 53.

⁵¹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 384-387; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 169.

veya ferd için bölüştürdükleri gibi yırtıcı hayvanların yemesi için de bırakabilirlerdi. Bu atîre kurbanı ile hac ileri bir noktaya taşınmış olurdu.⁵¹²

Araplar son olarak ihramdan çıkmak için vakfeden sonraki tavaflarını bitirince inandıkları putlarının yanına gelirler ve saçlarını tıraş eder veya kısaltırlardı. Böylece haclarının tamamlandığına inanırlardı.⁵¹³

Müşrikler hac ibadetini yılda bir kez yaparken umreyi herhangi bir zamanda yaparlardı.⁵¹⁴ Câhiliye halkı hac aylarında umre yapmayı yeryüzünde işlenen en büyük günah olarak kabul ettiklerinden Muharrem ayının haramlığını Safer ayına eklerler ve “devenin arkasındaki yara iyi olur, ayak izleri silinir gider, Safer ayı da çıkarsa umre yapmak helaldir” derlerdi.⁵¹⁵ Onlar umrede putlarının etrafını tavaf ederler, saçlarını tıraş ederler, ihram elbiselerini giyerler, beyti tavaf ederler, putlarını ve Hacerülesved’i istilâm ederler, Safâ ve Merve arasında sa’y yaparlar ve atîre kurbanı keserlerdi. Hacdan farklı olarak Arafat ve Müzdelife’de vakfe yapmazlardı.⁵¹⁶

2.2.5. Nezr/Adak

İnsanın yerine getirmeyi kendisine borç (vâcip) kıldığı, vaad ettiği şey anlamına gelen nezr/adak,⁵¹⁷ dinen mükellef olmadığı halde, kişinin farz veya vacip türünden bir ibadeti yapacağına dair Allah'a söz vermesidir.⁵¹⁸

Müşrikler sıkıntılı zamanlarında felâha kavuşmak, başarı elde etmek, vefâlarını göstermek, maddî ihtiyaçlarını arttırmak, kulluk yapmak, ibadet etmek, savaşın hezimetinden kaçınmak amacıyla ve dilekleri gerçekleştiğinde, bebek doğduğunda, hastalıktan kurtulup şifa bulduklarında vb. hallerde putlara adakta bulunurlardı.⁵¹⁹ Nezrin

⁵¹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 387-388; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 286.

⁵¹³ Müslim, *Sahih*, Hac 259; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 388-389; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 30; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 137, 167.

⁵¹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 82.

⁵¹⁵ Buhârî, *Sahih*, Hac 34; Menâkıbü'l-Ensâr 26; Müslim, *Sahih*, Hac 198; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 426; Keşmirî, *Fezû'l-bârî*, 4: 512.

⁵¹⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 391-394; Özaydın, “Hac”, 14: 387.

⁵¹⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “nır” md., 481; Ahmet Özel, “Adak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 337.

⁵¹⁸ Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâti'l-fünûn*, 1: 106, 2: 1685-1686; Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, “nır” md., 14: 198; Özel, “Adak”, 1: 338.

⁵¹⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 95; 10: 163; 11: 191-192, 197; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 184.

ihmal edilmesi ilâha karşı yapılan bir günah addedilir⁵²⁰ ve bu günahın affedilmesi için kefâret ödemeleri gerekirdi.⁵²¹

Nezr, kurban, köle, meyve, bitki, arazi, kişinin kendisi, oğlu, kadının karnındaki cenin, hayvan veya maddî herhangi bir şey olabilir ve bu adaklar, bayramlarda, namaz vakitlerinde ve mâbedlerde takdim edilebilirdi.⁵²²

Câhiliye döneminde kutsal ve dokunulmaz kabul edilen bahîre,⁵²³ sâibe,⁵²⁴ vasîle,⁵²⁵ hâmi⁵²⁶ isimleriyle adlandırılan hayvanlar putlara adanırdı.⁵²⁷

Müşrikler, dileklerinin gerçekleşmesi için insanları da nezrederdi. Nitekim Abdülmuttalib, on oğlu olması halinde onlardan birini kurban edeceğine dair adakta bulunmuş,⁵²⁸ oğlu Abdullah b. Abdilmuttalib'i (ö. 570) kurban etmek için İsâf ve Nâile

⁵²⁰ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 231.

⁵²¹ Johs Pedersen, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), "Nezir" md., 9: 240-241.

⁵²² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 189-190.

⁵²³ Putlara adanılan bahîre; kulakları yarılan, beş batın yavrulayan dişi devenin beşinci yavrusunun erkek olması ile kulağı kesilen, kesilmesi ve binilmesi yasaklanan, su içmesi engellenilmeyen, meradan kovulmayan, etinden ve sütünden sadece erkeklerin faydalandığı, ancak ölmesi halinde kadınların da istifade ettiği devedir. Yine sütü putlara ait olduğu için sağılması yasaklanan dişi deveye de bu isim verilmiştir. Bk. Buhârî, *Sahîh*, Menâkıb 9, Tefsîr, (5) 13; Müslim, *Sahîh*, Cennet 51; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11: 125-126, 128, 132, 12: 147; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 6: 336; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 7: 42; İshak Yazıcı, "Bahîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 487.

⁵²⁴ Nezr için serbest bırakılan hayvanlardan bir diğeri de sâibedir. Sefer yolculuğundan selâmetle dönen, hastalıktan şifa bulan, nimete şükreden, meşakkat ve savaşta başarılı olan veya savaşta galip gelmek isteyen kişi bu deveyi putları için nezrederdi. Bu devenin özelliği hakkında farklı açıklamalar yapılmıştır. Sâibe, su içmesine, beslenmesine müdahale edilmeyen, sütü içilmeyen, tüyü kırılmayan ve binek olarak kullanılmayan hayvandır. Bk. Buhârî, *Sahîh*, Menâkıb 9, Tefsîr (5) 13; Müslim, *Sahîh*, Cennet 51; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 71, 87; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11: 128, 131; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 12: 91; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 246; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 205; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 7: 43; Muhammed Aruçi, "Sâibe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 542.

⁵²⁵ Vasîle, Câhiliye döneminde çeşitli özellikleri sebebiyle tanrılara adanan, ancak belirli kimselerin yararlandığı koyun veya dişi deve yahut onların yavrusudur. Bk. Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (5) 13; Casim Avcı, "Vasîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 550.

⁵²⁶ Hâmi, on batın doğuma vesile olan erkek devedir. Bk. Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (5) 13; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1: 76; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11: 124; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "Hâmi" md., 1: 200.

⁵²⁷ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (5) 13; Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 330-331; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8: 284-285; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 203-206; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 174, 231-237; İsmail Narin, "Câhiliye Döneminde Kurbanlıklar Üzerine Doğurganlığa Bağlı Olarak Bina Edilmiş Örfler ve Hükümler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2013), 70-83.

⁵²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 95; 10: 163; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 172, 212-225.

putlarının yanına gelmiştir. Ancak Kureyşliler oğlunun kurban edilmesini istememiş ve fal okları çekilmesini önermişlerdir.⁵²⁹

Câhiliye halkı, birtakım davranışlarda bulunmamak,⁵³⁰ Kâbe'ye yürüyerek gitmek⁵³¹ ve itikâf yapmak şeklinde adaklarda da bulunmuşlardır. Nitekim Hz. Ömer (ö. 23/644), câhiliye devrinde Mescid-i Haramda bir gece i'tikâfa girmeyi nezrettiğini ve bu durumda ne yapacağını sormuş, Resûl-i Ekrem ise nezrini yerine getirmesini söylemiştir.⁵³²

2.2.6. Sadaka

Gerçek olmak, doğruluk anlamlarına gelen sadaka, gönüllü olarak veya dinî bir vecibeyi yerine getirmek üzere ihtiyaç sahiplerine yapılan maddî yardımdır.⁵³³ Câhiliye döneminde sadaka, ihtiyaç sahiplerine verilir ve bu cömertlik olarak telakki edilirdi.⁵³⁴ Ancak müşriklerden bazıları yaptıkları bu ibadeti bir övünç vesilesi addetmişlerdir.⁵³⁵ Buhârî ve Müslim'de Câhiliye halkının sadaka verdiklerini nakletmişlerdir. Nitekim Hakîm b. Hizâm (ö. 54/674 [?]) Hz. Peygamber'e "Yâ Rasûlallah! Câhiliye devrinde yapmış olduğum; sadaka vermek, köle âzat etmek ve akrabalık bağını gözetmek şeklindeki davranışlar hakkında ne düşünürsün? Bu işlerde benim için ecr ve sevâb var mıdır" diye sormuş, Resûl-i Ekrem de "Sen, söz konusu davranışların sayesinde İslâm'a girdin" buyurmuştur. Bu rivayette de görüldüğü üzere İslâm öncesi dönemde sadaka veren kişiler de bulunmaktadır.⁵³⁶

2.3. TOPLUMSAL BOYUTLU RİVAYETLERDE

Geçmişten günümüze ferdin olduğu her ortamda başka bir bireyle iletişim ve etkileşim var olagelmıştır. Bu etkileşimler sonucu ferdin meydana getirdiği toplumda örf,

⁵²⁹ İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b. Muhammed b. Âşûr, *Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Beyrut: Müessesetü't-Târih, 2000/1420), 7: 76.

⁵³⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 193; Özel, "Adak", 1: 338.

⁵³¹ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 184.

⁵³² Müslim, *Sahih*, Eymân 27, 28.

⁵³³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, "sdg" md., 6: 191; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "sdg" md., 26; 12; Ali Duman, "Sadaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 383.

⁵³⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 316, 11: 369.

⁵³⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8: 236.

⁵³⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 7: 72; Buhârî, *Sahih*, Zekât 24, Büyû 100, Itk 12, Edeb 16; Müslim, *Sahih*, İmân 195, 196; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 7: 202, 11: 89; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3: 302; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 34, 4: 316; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 30.

âdet, inanç ve yeni olana uyum sağlama farklı şekillerde seyretmiştir. Müşrikler de İslâmiyet öncesi ve sonrası dönemde birçok farklı âdetler uygulamışlar ve yeni gelen hak dine, onu tebliğ edene ve kabul edenlere karşı muameleler de bulunmuşlardır. Ancak onlar arasında müslümanlara iyi davrananların da olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu kapsamda müşriklerin âdetleri, müslümanlara karşı tutumları, müslümanların müşriklere karşı davranışları ve müşriklerle savaş hakkında bilgi vermek mümkündür.

2.3.1. Dönemin Özellikleri

Her toplumda genel kabul görmüş ve tekrarlanarak yerleşmiş bulunan bir takım uygulamalar mevcuttur. Genel olarak örf ve âdet diye isimlendirilen bu uygulamalar, toplum içinde var olan farklı dinamikleri bir arada tutma özellikleri sebebiyle her dönemde sosyal hayatın vazgeçilmez unsurları arasında yer almıştır. Aynı durum, Câhiliye toplumu için de söz konusudur. Dolayısıyla sosyal hayatın kodlarını barındırma özelliği taşımaları sebebiyle İslâm öncesi halkın, icra ettikleri bazı gelenekleri şu şekilde tespit etmek mümkündür.

2.3.1.1. Asabiyet

Asabiyet, aralarında soy birliği veya başka sebeplerle yakınlık bulunanların, muhaliflerine karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu ve ruhudur.⁵³⁷ Nesep birliğinden oluşan asabiyet, aynı soydakilerin yakınlığı arttıkça güçlenmektedir. Kan bağılılığının yanı sıra anlaşma ve kefâlet gibi benzeri uygulamalarla kurulmuş hükûmî asabiyet de bulunmaktadır.⁵³⁸

Araplar, bir devlet yönetimine sahip olmamalarına rağmen hısım ve akrabalık bağıyla birbirlerine bağlandıkları kabile sistemiyle yönetilmekteydiler. Bu yapı soy birliğine dayanan sosyal, siyâsî ve ekonomik birliği ifade etmekteydi.⁵³⁹ Kabile temel itibarıyla hadarî ve bedevî olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Hadarî, yerleşik hayat şeklinde yaşamı oluştururken, bedevî göçebe yaşam tarzını temsil etmekteydi. Farklı gruplar olsa da kabile, çölde yaşamı sürdürme noktasında kişinin kendisini ve malını savunması için toplumsal ve siyasal düzenini sağlayan temel bir dayanaktı. Bu noktada

⁵³⁷ Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 7: 4567; Mustafa Çağrı, "Asabiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 453; Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, "Asabiyet" md., 32.

⁵³⁸ Çağrı, "Asabiyet", 3: 453.

⁵³⁹ Casim Avcı-Recep Şentürk, "Kabile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 30.

kabileden bir kişinin veya kabilenin zarara uğramasını engelleyen ya da zararının karşılanmasını sağlayan en önemli etken asabiyet olgusuydu.⁵⁴⁰ Nitekim Araplar, zalim bile olsa kardeşine yardım edilmesini öncelik kabul ederler⁵⁴¹ ve aynı görüşte oldukları kabilelerle birbirlerine destek olmak amacıyla ahlâf anlaşmaları yaparlardı.⁵⁴² Onlar, çöl ortamında güç unsurunu ellerinde tutabilmek için kendi neseplerini överken diğerlerini görüş veya hükümlerinde kınarlar, engellerler, eleştirirler ve kötülerlerdi.⁵⁴³ Bu bağlamda asabiyet, kabileler arası olumsuz bir durum olduğunda kişilerin kabilelerini savunmalarında ve yardım etmelerinde fayda sağlarken, diğer kabileler ile düşmanlığın artmasına sebep olmaktaydı.⁵⁴⁴ Nitekim Câhiliye döneminde birçok savaşların yapılmasında asabiyet ana etkendi.⁵⁴⁵

Asabiyet Câhiliye halkının sosyal yaşantısında da etkili olmuştur. Bu noktada kavmiyetçilik ve soy üstünlüğünü güç unsuru kabul eden müşrikler, atalarının çokluğuyla övünmüşler,⁵⁴⁶ onların isimlerini yaşatmak için ensâb ilmiyle meşgul olmuşlar⁵⁴⁷ ve kabilelerini övmek amacıyla şiirler de yazmışlardı.⁵⁴⁸

Adâlet dini İslâm'ın gelmesi ile Hz. Peygamber, asabiyet davasının yersiz olduğunu, asalet ile övünmenin ve nesepleri yermenin Câhiliye âdetlerinden olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁹ Burada Resûl-i Ekrem'in yasakladığı asabiyet, Câhiliye âdeti üzere olmandır. Buna karşın o, akrabalar arasında yardımlaşmayı desteklemiştir. Zira bu anlamda asabiyet, siyâsî ve ictimâî hayatta birlik ve dayanışmanın önemli unsurudur.⁵⁵⁰

⁵⁴⁰ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 313-315, 392; Çağrııcı, “Asabiyet”, 3: 453.

⁵⁴¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 393.

⁵⁴² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 370; Adem Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 84-87.

⁵⁴³ Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 27; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29: 267; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 161; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1: 191, 6: 183; Ünal Kılıç, “Ensabın Cahiliye Arapları ve Hz. Peygamber Nazarındaki Yeri ve Önemi”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2017), 47.

⁵⁴⁴ Buhârî, *Sahîh*, Menâkıb 8; Müslim, *Sahîh*, Birr 62, 63.

⁵⁴⁵ Müslim, *Sahîh*, İmâre 57.

⁵⁴⁶ Tekâsür 102/1-2; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8: 180.

⁵⁴⁷ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 2: 168; Ahmet Muhtar, *Mu'cemü'lugati'l-Arabiyye*, 3: 2200; Mustafa Fayda, “Ensâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 245;

⁵⁴⁸ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 393; Çağrııcı, “Asabiyet”, 3: 453.

⁵⁴⁹ Müslim, *Sahîh*, Cenâiz 29, İmâre 57; Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, 104-105.

⁵⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, Mezâlim 4, İkrâh 7; Kılıç, “Ensabın Cahiliye Arapları ve Hz. Peygamber Nazarındaki Yeri ve Önemi”, 51.

2.3.1.2. Kâhinlere Müracaat

Kâhin, sezgi veya bir tür ilhamla veya işaretlerin yorumuyla ileride meydana gelecek olayları önceden gören veya haber veren, gizli veya esrarengiz bilgiyi ortaya çıkaran kişidir.⁵⁵¹ Kâhinlik, falcılıktan daha kapsamlı olup herhangi bir araç kullanılmadan his gücüne dayanmaktadır. Trans halinde gözle görülmeyen varlıklarla iletişim kurup onlardan bilgi aldığını iddia eden kâhin, insan ve hayvan gibi canlı varlıkların davranışlarını gözlemler ve yorumlar, ya da onlarla irtibat kurar veya onları kullanır.⁵⁵² Kâhinlerin bu özelliklerinin yanında onun bilgisi kesbî ve noksandır.⁵⁵³

Câhiliye halkı, kâhinlerin cin ve şeytanlarla irtibatı olduklarına, gelecekte haber öğrendiklerine ve her şeyi bilebileceklerine inanırlardı. Müşrikler, felaketlerden haber vermeleri, hastalıklara şifa bulmaları, saadete ulaşmaya vesile olmaları, kabile ve ailelerin anlaşmazlıklarında hakemlik yapmaları için kâhinlere giderler, onlara irtibatla oldukları cin tarafından belirlenen hulvân isimli ücreti verirler⁵⁵⁴ ve emrine göre hareket ederlerdi.⁵⁵⁵ Araplar tarafından saygı gören bu kâhinler dinî işlerle de ilgilenirler ve mâbedlere takdim edilen kurbanları da kabul ederlerdi.⁵⁵⁶ Nitekim mezkûr dönemde putları Kâbe'ye getiren Amr b. Lühay⁵⁵⁷ ve birçok kişi kâhinlik yapmışlardır.⁵⁵⁸

Kâhinlerin sözlerine riayet eden müşriklerden bazıları Resûl-i Ekrem'in peygamberliğini kabul etmemiş ve onun kâhin/sihirbaz olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁵⁹ Hz. Peygamber ise tevhide aykırı olan bu inancı yasaklamış ve kâhinlere müracaat edenlerin kendisi tarafından getirilen dini inkâr ettiğini beyan etmiştir.⁵⁶⁰

⁵⁵¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, "khn" md., 5: 145; Ömer Faruk Harman, "Kâhin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 170; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "Kâhin" md., 285.

⁵⁵² Buhârî, *Sahîh*, Bed'ü'l-halk, 6; Harman, "Kâhin", 24: 170.

⁵⁵³ İlyas Çelebi, "Bakıcı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 530.

⁵⁵⁴ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 26; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 179; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 178; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "khn" md., 36: 82; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 71, 12: 340; İlyas Çelebi, "Kâhin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 171; Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 82-87.

⁵⁵⁵ Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "Kâhin" md., 2: 803.

⁵⁵⁶ İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (y.y.: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 41-42; Alan, *Siyerin Gölgesinde 1 Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, 459-460;

⁵⁵⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 80.

⁵⁵⁸ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 35; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 15: 87-88; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 192; Çelebi, "Kâhin", 24: 171.

⁵⁵⁹ Müslim, *Sahîh*, Fezâ'ilü's-sahâbe 132.

⁵⁶⁰ Buhârî, *Sahîh*, Büyü 113, Tıb 46; Müslim, *Sahîh*, Selâm 121; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10: 221.

2.3.1.3. Bazı Varlıklara Uğursuzluk Atfedilmesi

Uğur ve uğurlu şeyleri gösteren simge anlamına gelen fal, çeşitli tekniklerle gelecekte ve bilinmeyenden haber verme, gizli kişilik özelliklerini ortaya çıkarma sanatıdır.⁵⁶¹ Geçmişten günümüze insanoğlu bilinmeyi öğrenme çabasında olmuştur. Bu keşif yolculuğunda fal, aracı, vasıta veya bazı yöntemlerle tahminde bulunup gelecek ile ilgili değerlendirmelerde bulunmaktır.⁵⁶² Bu anlamda insanlar, nesne veya canlının bir hareketi veya özelliği ile eylemine uğur/uğursuzluk atfetmişlerdir. Böylece kişi uğur/uğursuzluk durumuna göre fiilini gerçekleştirmiş ya da ondan uzak durmuştur. Nitekim Câhiliye halkı en iyi şekilde seçimlerini yapmak için kuş ya da geyik gibi diğer hayvanların sağa doğru yönelmesi halinde (sânih) yapacakları işi uğurlu kabul ederler ve uygularlardı. Hayvanın sağdan sola doğru dönmesini (bârih) ise uğursuz sayarlar ve o işi yapmazlardı.⁵⁶³

Bu uygulamanın yanı sıra onların uğursuz kabul ettikleri şeyler de bulunmaktaydı. Câhiliye halkı bir eve hâme/baykuş konmasını musibet olarak kabul ederlerdi.⁵⁶⁴ Hâmenin, ev sahibinin veya haneden birinin yakın vakitte öleceğinin haberi⁵⁶⁵ ya da ölen kişinin kemikleri veya intikamı alınmamış kişinin ruhu olduğuna inanırlar ve kabir yanındaki baykuşun “Beni sulayın” diye bağırdığına ve intikamı alındıktan sonra uçup gittiğine inanırlardı.⁵⁶⁶ Yine onlar, uğursuz kabul ettikleri ve karında oluşan kurtçuğun, insanın acıkması halinde onu öldürdüğünü kabul ederlerdi.⁵⁶⁷ Bir başka uğursuzluk atfettikleri durum da Safer ayı ile ilgiliydi. Müşrikler haram kabul ettikleri bu ayda⁵⁶⁸ meydana gelen olayların uğursuzluğuna inanırlar⁵⁶⁹ ve nesî uygulaması ile Muharrem

⁵⁶¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “Fal” md., 1040; Mehmet Aydın, “Fal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 134.

⁵⁶² Aydın, “Fal”, 12: 134.

⁵⁶³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 13: 214; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “dyr” md., 12: 454; İlyas Çelebi, “Uğursuzluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 51.

⁵⁶⁴ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 378.

⁵⁶⁵ Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, 9: 667-668.

⁵⁶⁶ Bk. İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, “Ham” md., 6: 27; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1: 202; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 374, 398; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 140; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, “Hâme” md., 2: 1000; Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğîra el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercümesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 12: 5740.

⁵⁶⁷ Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 6: 3762; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 374, 398, 410; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 6: 52.

⁵⁶⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 16: 46; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 140. Haram kabul ettikleri için bu ayda umre yapmazlardı. Buhârî, *Sahîh*, Hac 34; Menâkıbü'l-Ensâr 26; Müslim, *Sahîh*, Hac 198.

⁵⁶⁹ Ayşe Esra Şahyar, “Safer Ayına Uğursuzluk Telâkkisi ve Kaynakları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 14, sy. 2 (2016) 107-108.

ayını Safer ayına tehir ederlerdi.⁵⁷⁰ Ayrıca onlar at, kadın ve evi de uğursuz kabul etmişlerdir.⁵⁷¹

Hız. Peygamber, baykuştaki şemet anlayışını,⁵⁷² kurtçuğun insanı öldürmesi,⁵⁷³ Safer ayı,⁵⁷⁴ at, kadın ve evde var kabul edilen uğursuzluk olgusunu yasaklamıştır.⁵⁷⁵ Netice itibarıyla müşrikler, herhangi bir nesne vasıtasıyla uğur/uğursuzluk inancıyla sosyal hayatlarını şekillendirmişler. Ancak bu nesnelere fayda ya da zarar verdiğiğine inanmak şirk olduğu için İslâm'ın gelmesi ile bu inanç biçimi kabul görmemiştir.⁵⁷⁶

2.3.1.4. Niyâha

Ağlama anlamına gelen niyâha, ölen kişinin ardından nağmelerle söylenen söz, şiir/mersiye şarkı ve türküdür.⁵⁷⁷ Câhiliye halkı, dünyadan göç eden kişiye karşı hüznlerinin bir göstergesi olarak övgülü sözler söylerler, yas tutarlar, mersiye yakarlar ve velvede bulunurlardı.⁵⁷⁸ Meşhur şairler, cenaze törenlerinde niyâha yaparken şiirler ve kasideler söylerler, kadınlar da mersiye okumak için bir araya gelirlerdi. Bu yas tutma hali çoğunlukla aileler, kardeşler, akrabalar ve arkadaşlar için yapılmaktaydı.⁵⁷⁹ Niyâhayı müesses hale dönüştüren müşrikler, elbiselerini yırtıp ve saçlarını yolarak ağlayan birtakım kadınlara ölülerin arkasından niyâha yapmaları için ücret de verirlerdi. Bu durumu meslek haline getiren kadınlara da nâihanâihât denilirdi.⁵⁸⁰

Ölümden sonra da bu çeşit övgüyü seven müşrikler, kendileri adına niyâhada bulunulmasını vasiyet ederlerdi. Nitekim Abdülmuttalib, ölmeden kızlarını yanına çağırarak kendisi için yapılacak niyâhada neler söyleyeceklerini onlardan duymak

⁵⁷⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 374; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 21: 3.

⁵⁷¹ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 47, Nikâh 17, Tıb 54; Müslim, *Sahîh*, Selâm 119; Zürcânî, *Şerhu'z-Zürcânî*, 4: 488; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 177; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 374; Çelebi, "Uğursuzluk", 42: 51.

⁵⁷² Buhârî, *Sahîh*, Tıb 19, 25, 45, 53; Müslim, *Sahîh*, Selâm 101, 102, 103, 106.

⁵⁷³ Buhârî, *Sahîh*, Tıb 25; Müslim, *Sahîh*, Selâm 101, 102, 103, 106, 108, 109.

⁵⁷⁴ Buhârî, *Sahîh*, Tıb 19, 45, 53.

⁵⁷⁵ Çelebi, "Uğursuzluk", 42: 51.

⁵⁷⁶ Müslim, *Sahîh*, Selâm 102, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 121; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 373.

⁵⁷⁷ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 1: 508; Süleyman Uludağ, "Ağıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 470; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "Niyâha" md., 458.

⁵⁷⁸ Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 27; Müslim, *Sahîh*, Cenâ'iz 29; Nevevî, *el-Minhâc*, 2: 110; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 161; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 152.

⁵⁷⁹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5: 393; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 17: 150.

⁵⁸⁰ Uludağ, "Ağıt", 1: 471.

istemiştir.⁵⁸¹ Yine Tarafe b. Abd (ö. 564 [?]), kendisine layık bir matem tutulmasını istediğinden dolayı kızına, “Ben öldüğüm zaman bana yaraşır bir surette ağla, benim için yakalarını yırt ey Ümmü Ma’bed! (ö. ?)” demiştir.⁵⁸² Bu anlamda niyâha, ölen kişinin yaşadığı süre içerisinde yapmış olduğu iyiliklerin ve sosyal ilişkilerindeki kuvvetin boyutunun göstergesi sadedindeki bir uygulamadır.

İslâm’ın gelmesi ile birlikte Hz. Peygamber, söz konusu Câhiliye âdetini kaldırmak için kadınlardan niyâha yapmamaları konusunda biat almıştır. Bunun üzerine Ümmü Atıyye (ö. 70/689-90 [?]), Resûl-i Ekrem’e Câhiliye zamanında kendisine niyâha konusunda iştirak eden kadına/aileye niyâha etmesinin uygunluğunu sormuş, Hz. Peygamberise o aileye mahsus izin vermişti.⁵⁸³ Bu durumda İslâmiyetin gelmesi ile Câhiliye âdeti niyâha yasaklanmış,⁵⁸⁴ ancak bir kereliğine Ümmü Atıyye’ye izin verilmiştir.⁵⁸⁵

2.3.1.5. Kasâme

Yemin etmek, yemin eden topluluk gibi anlamlara gelen kasâme, fâili meçhul cinayetlerde cezaî ve malî sorumluluğu tesbit amacıyla cinayetin işlendiği bölge insanların veya maktûlün yakınlarının yemin etmesi usulünü ifade eden fıkıh terimidir.⁵⁸⁶ Kasâme, cinayet zanlısının haksız yere suçlanmasını kaldırmak veya bulunamayan suçlu neticesinde sorumluluğun paylaşılması ile adâleti gerçekleştirmek ve toplumsal güvenliği sağlamak açısından önemli bir etkiye sahiptir. Bu anlamda fâili bilinmeyen cinayet vakalarında cinayetin işlendiği ya da maktûlün bulunduğu mevkideki insanların mezkûr fiili işlemediğine ve görmediğine dair yemin etmesi veya yemin etmemesi, yapılan suçu ispat etmekte ya da suçun ortadan kaldırılmasında önemli bir etkendi. Bu durumda uygulanabilecek diğer seçenekte, öldürülenin yakınlarının cinayeti

⁵⁸¹ Süheylî, Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has’amî es-Süheylî el-Mâlekî, *er-Ravzü’l-ünüffî şerhi’s-Sîreti’n-nebeviyye li’bni Hişâm*, thk. Mecdî b. Mansur b. Seyyid el-Şûrâ, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, t.y.), 1: 300-312. I-IV. Mustafa Fayda, Âtike bint Abdülmuttalib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 73; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 164.

⁵⁸² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 18: 54; Ateş, *İslâm’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 87.

⁵⁸³ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (60) 3, Ahkâm 49; Müslim, *Sahîh*, Cenâ’iz 33; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, 18: 73.

⁵⁸⁴ Buhârî, *Sahîh*, Cenâ’iz 35, 38, 39; Müslim, *Sahîh*, İmân 121, 165, 166.

⁵⁸⁵ Niyâhanın câiz olduğunu kabul edenler de bulunmaktadır. Ancak genel görüş onun haram olmasıdır. Bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 6: 238; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8: 638-639; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 19: 232.

⁵⁸⁶ Zebidî, *Tâcü’l-’arûs*, “ksm” md., 33: 270-271; Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, “Kasâme” md., 178; Ali Bardakoğlu, “Kasâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 528; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “Kasâme” md., 293.

belirli bir kişinin yaptığına inanmaları ve bu iddiada bulunmaları ile öldürenin yakınlarından elli kişinin onun öldürdüğüne dair yemin etmeleri istenilir ve yemin etmeleri halinde sanığa diyet öderlerdi.⁵⁸⁷

Câhiliye döneminde ilk kasâme yemini Hâşimoğulları arasında uygulanmıştır. Nitekim Hâşimoğulları'ndan Amr b. Alkame b. Muttalib b. Abdimenâf (ö. ?)'ı Kureyş halkından Haddâş b. Abdullah b. Ebû Kays b. Abdived b. Nasr b. Mâlik b. Hasel b. Amir b. Lüey (ö. ?) ücretli hizmetçi olarak tutmuştu.⁵⁸⁸ Haddâş, Şam'a giderken beraberinde hizmetçisi Amr b. Alkame ve develeri de götürmüştü. Yolculuk esnasında Amr'ın yanına Hâşimoğulları'ndan bir adam gelmiş⁵⁸⁹ ve deri çuvallarının kulpu kopması sebebiyle hizmetçiden bunların bağlanması hususunda yardım istemişti. Bunun üzerine Amr b. Alkame ona ip vermiş, adam da çuvallarının saplarını düğümlemişti. Daha sonra hizmetçi ve efendisi bir yerde konaklamışlar ve Amr da bir deve hariç kaçmamaları için develeri bağlamıştı. Bunun üzerine Haddâş, hizmetçiye bu durumun sebebini sormuş o da yolcuya yardım ettiğinden dolayı elinde yeterince ip bulunmadığını belirtmişti. Haddâş b. Abdullah bu duruma sinirlenmiş, hizmetçiye fırlattığı bir sopa ile onu ağır yaralamıştı. Belli bir süre sonra ağır yaralı olan Amr'ın yanına Yemenli bir adam gelmiş,⁵⁹⁰ Amr, söz konusu şahsa hac mevsiminde Mekke'ye gittiğinde Ebû Tâlib'e, efendisinin onu ücretle tuttuğunu ve bir ip sebebiyle onu öldürdüğünü haber vermesini istemiş ve bundan sonra da ölmüştü. Haddâş, Mekke'ye geldiğinde Ebû Tâlib ona hizmetçinin durumunu sormuş o da, hastalandığını ve uygun bir şekilde defnini gerçekleştirdiğini söylemişti. Ancak Amr'ın ölümüne şahit olan Yemenli, hac için Mekke'ye geldiğinde Ebû Tâlib'in yanına gitmiş ve Amr'ın vasiyetini iletmişti. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Haddâş'ın yanına gelerek bu eylemi nedeniyle ya yüz deve diyet ödeyeceğini ya da kavminden elli kişinin hizmetçiyi öldürmediğine dair yemin etmesi gerektiğini ifade etmişti. Bunun üzerine Haddâş, kabilesine durumu arz etmiş onlar da yemin edeceklerini söylemişlerdi. Sonrasında ise Haddâş'ın kabilesinden bir adam⁵⁹¹ yemin etmemesi karşılığında iki deve vermiş, Ebû Tâlib'de bunları kabul etmiş, kalan kırk sekiz kişi ise Kâbe'nin yanına

⁵⁸⁷ Bk. Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 8: 5483; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 10: 273-275; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "Kasâme" md., 2: 735; Bardakoğlu, "Kasâme", 24: 528.

⁵⁸⁸ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 335-336; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 156-157; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 179.

⁵⁸⁹ Bu kişinin ismi bilinmemektedir. Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 179.

⁵⁹⁰ Bk. Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, 6: 180; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 16: 297.

⁵⁹¹ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 181.

gelerek hizmetlinin öldürülmediğine dair yemin etmişlerdi.⁵⁹² İşte fâili meçhûl cinayetlerde Câhiliye döneminde uygulanan bu gelenek/usul, Hz. Peygamber tarafından da aynen benimsenmiş ve devam ettirilmiştir.⁵⁹³

2.3.1.6. Fal Okları

Ucunda demir parçası ve üzerinde kanat bulunmayan ince oklar anlamına gelen fal okları/ezlâm, Câhiliye Arapları'nın üzerine *evet* veya *hayır* gibi değişik alternatifler yazdıkları ve bir işe girişmeden önce aralarından birini çekmek amacıyla sakladıkları oklardır.⁵⁹⁴ Bu oklar, sâdin adı verilen görevlide bulunur ve müşrikler yapacakları önemli işlerinde eylemlerinin doğruluğunu/uğrunu teyit etmek amacıyla putların yanında onları çekerlerdi.⁵⁹⁵

Bu fal okları iki kısma ayrılırdı. İlkinde herkesin yanında bulunan üç okun her birinde farklı ibareler yazılıydı. Eğer okta *nehy* ibaresi varsa o iş yapılmaz, *emir* varsa o fiil gerçekleştirilir, ok *boş* ise işlerini ertelerlerdi.⁵⁹⁶ İkincisi ise Hübel putunun yanındaki veya kâhinlerde bulunan yedi oktu. Her birinde farklı ibareler mevcut olan bu oklarda yukarıda zikredildiği gibi *emir* ve *nehyin* yanı sıra, *sizden*, soyu belirli olmayan kişinin soyunun o kabileye aidiyetini, *sizden değil* soyu belli olmayan birinin o soya ait olmadığını ve *miyâh/sular* ile kuyunun kazılacağı, *açık değil* ve *diyet* ile öldürülen kimsenin diyetini ödetmek için yazılar bulunmaktaydı. Doğum, nikâh, ölünün defni, çocuğun sünnet edilmesi, evlilik gibi konularda da putun fikrini sormak için gidilir ve fal oklarındaki yazıya göre yapmak istedikleri eylemlerini yaparlar ya da yapmazlardı.⁵⁹⁷

Câhiliye döneminde söz konusu eylemin gerçekleştirildiğine dair en belirgin örnek Abdülmuttalib'in Hübel putu yanında oğlu Abdullah için fal oku çekmesidir.⁵⁹⁸ Nitekim Abdülmuttalib, on oğlu olması neticesinde birisini Kâbe'de Allah'a kurban edeceğini söylemiş, neticede kura çekmek için Kâbe'ye Hübel'in yanına gelmişti. Okları çekip

⁵⁹² Buhârî, *Sahîh*, Menâkibü'l-ensâr 27; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 16: 296-298; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 515;

⁵⁹³ Buhârî, *Sahîh*, Cizye 12, Diyât 22, Ahkâm 38; Müslim, *Sahîh*, Kasâme 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 4: 291, 6: 495; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12: 233; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 239-240, 9: 87, 10: 256; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 6: 495.

⁵⁹⁴ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "zlm", 32: 322; Mustafa Öz, "Ezlâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 67.

⁵⁹⁵ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 62; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 164.

⁵⁹⁶ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (5) 10; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 394.

⁵⁹⁷ Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 1: 498; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11: 410-411; Öz, "Ezlâm", 12: 67.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 36.

karıştıran kişiye her bir farklı oka on oğlunun ismini yazdırmıştı. Ok, Abdullah'a çıkınca onu kurban etmek için kurban putlarının yanına yani İsâf ve Nâile'ye gelmişti.⁵⁹⁹

Konu ile ilgili bir diğer örnek ise Sürâka b. Mâlik'in (ö. 24/645) Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile Medine'ye hicret ettiğini öğrenmesi üzerine kimseye haber vermeden onları yakalamak için yola çıkması ve atıyla hızlıca giderken ok kuburundaki fal oklarından çıkartıp Resûl-i Ekrem ve ashâbına zarar verip vermeyeceği konusunda fal bakmasıdır. Nitekim o, çektiği fal da onlara herhangi bir şekilde zarar veremeyeceğine dair bir bilgiye ulaşınca da sinirlenmişti.⁶⁰⁰

Müşrikler, Mekke ile Yemen arasında bulunan Tebâle mevkiinde Zülhalesa putunun yanında da fal oku çekerlerdi. Söz konusu fiil neticesinde istemedikleri bir sonuçla karşılaştıklarında ise puta hakaret ederlerdi.⁶⁰¹

Arapların bu inanışlarının bir diğer göstergesi de Kâbe içerisindeki İbrâhim ve İsmail peygamberlerin ellerinde olacak şekilde resmedilen fal oklarıdır. Bunlar, Mekke'nin fethi ile Kâbe'den temizlenmiş ve Hz. Peygamber "Allah bunları yapanları helâk eylesin! Dikkat edin! Yeminle söylüyorum ki bu putperestler, mezkûr iki peygamberin hiçbir zaman böyle fal oklarıyla rızık aramadıklarını bilmektedirler" buyurmuştur.⁶⁰² Netice itibariyle de İslâm ile birlikte mezkûr gelenek yasaklanmıştır.⁶⁰³

2.3.1.7. Rukye

Okuyup üfleyerek tedavi etmek anlamına gelen rukye, şifa veya korunma amacıyla Kur'an'dan bir bölümü, ilâhî isim ve sıfatları yahut bir duayı okuyup üflemdir.⁶⁰⁴ Câhiliye halkı, hastalıklarına şifa bulmak ve uğursuzluktan korunmak için tabiplere, büyücülere veya kâhinlere giderler ve rukye uygulamasına başvururlardı.⁶⁰⁵ Ayrıca onlar hastaya iyileştirdiğine ve koruduğuna inandıkları muska ile de rukye yaparlardı.⁶⁰⁶ Bu

⁵⁹⁹ Kureyş'in ileri gelenleri, Abdullah'ın kurban edilmesine razı olmamış ve diyet ödemelerini istemişlerdi. Bu diyet ise yüz devedir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 1: 498-499; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 192; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 36, 75.

⁶⁰⁰ Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 45.

⁶⁰¹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 40.

⁶⁰² Buhârî, *Sahîh*, Hac 54, Enbiyâ 8, Megâzî 48.

⁶⁰³ Mâide 5/3, 90.

⁶⁰⁴ Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 4: 2602; Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, "Rukye" md., 562; İlyas Çelebi, "Rukye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 219; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "Rukye" md., 483.

⁶⁰⁵ Müslim, *Sahîh*, Selâm 64; Çelebi, "Rukye", 35: 220.

⁶⁰⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 352; Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "Rukye" md., 1: 367.

muska sadece hastalık için takılmaz, kötülük,⁶⁰⁷ korku ve delilikten korunmak için de kullanılırdı.⁶⁰⁸ İşte İslâm öncesi var olan ve farklı gayelerle yapılan rukye uygulamasına, şirk unsuru taşınması koşuluyla Hz. Peygamber tarafından da müsaade edilmiştir.⁶⁰⁹

2.3.1.8. Vişâh Günü

Câhiliye halkı arasında asabiyetin ön planda olduğu kabile sisteminde kendilerine destek sağlayacağına inandıkları erkeğin gücüne ihtiyaç duyulduğundan kadının üstünlüğü kabul edilmez ve onlara kaba davranılırdı.⁶¹⁰ Toplumda hak ettiği değeri göremeyen kadın, müşrik erkeğin insanî/vicdanî hassasiyetine göre değer görebilmekteydi.⁶¹¹ Bu bağlamda Câhiliye halkından kimileri, kız çocukların doğumundan utanç duyarlar ve onları diri diri toprağa gömerlerdi.⁶¹² Buna rağmen onlar arasında bu duruma karşı çıkanlar da bulunmaktaydı. Nitekim Hanif dini üzere yaşamını sürdüren Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (ö. 606) kız çocukların diri diri gömülmesi konusunda Kureyş halkını uyarmış ve öldürülecek olan bazı kız çocuklarını himayesine alarak onların yaşamlarını sağlamıştır.⁶¹³

Câhiliye döneminde kadınlara karşı iyi muamelede bulunulmadığına dair vişâh günü örneğini vermek mümkündür. Yaşanılan olayın faili tarafından isimlendirilen ve süslü gerdanlık anlamında kullanılan bu ifade,⁶¹⁴ söz konusu toplumda kölelere karşı takınılan olumsuz tavrı göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Rivayete göre, bir kız çocuğu, üzeri sırımlardan yapılmış kırmızı gerdanlığıyla dışarı çıkmış ve mezkûr gerdanlığı çıkartıp bir kenara bırakmış veya üzerinden düşmüştü. Kolyenin olduğu yere bir çaylak gelmiş ve onu et zannederek alıp gitmişti. Yaşanan bu olay üzerine kızın ailesi,

⁶⁰⁷ Nevevî, *el-Minhâc*, 3: 93.

⁶⁰⁸ Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, "avz" md., 9: 440.

⁶⁰⁹ Bk. Buhârî, *Sahih*, İcâre 16, Tıb 26, 33, 34, 35, 37, 38, 39; Müslim, *Sahih*, Selâm 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64; Veli Atmaca, *Hadislerde Rukye*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 114-123, 123-185.

⁶¹⁰ Bk. Emrah Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi*, (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017), 119-135.

⁶¹¹ Bk. İbn Âşûr, *Tahrîr ve't-tenvîr*, 2: 378; Özeydin, "Arap", 3: 321, 322; Alan, *Siyerin Gölgesinde 1 Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, 158-159, 346-348; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 146, 154.

⁶¹² Tekvîr 81/8-9; Buhârî, *Sahih*, İstikrâz 19; Ahmet Acarlıoğlu, "Câhiliye Arap Toplumunda Kız Çocuklarının Katli Meselesi: İslam Tarihi Perspektifinden Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, sy. 1 (2019), 446.

⁶¹³ Buhârî, *Sahih*, Menâkıbü'l-ensâr 24.

⁶¹⁴ Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, "vşh" md., 7: 208; Mustafa Aydın, "Müveşşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 229.

hürriyetini elde etmiş olan ve yanlarında çalışan kadını hırsızlıkla itham edip üzerini aramışlardı. Aradan bir müddet geçtikten sonra kolyeyi alıp giden çaylak, deri gerdanlığı aynı yere getirip atmıştı. Bunu gören ve hırsızlıkla suçlanan şahıs, “İşte, aldığımı zannedip de beni itham etmiş olduğunuz şey! Halbuki bu suçu ben işlemedim. İşte deri gerdanlık” sözlerini söylemiş⁶¹⁵ ve kendisinin suçsuz olduğunu açıklamıştı. Yaşanan bu olayda da görüldüğü üzere sınıf farklılığının ön planda olduğu Câhiliye toplumunda sonradan hürriyetini elde etmiş olsa da mevâlî haksız muamelelere uğrayabilmekteydi.⁶¹⁶

2.3.1.9. Gûl

Bir kimseyi bilemeyeceği yönden ansızın yakalamak, helâk etmek anlamına gelen gavl kökünden türemiş gûl, insanı şaşkınlıkla yakalayıp helâk eden şey demektir.⁶¹⁷ Araplar gûlun, göklerden gizli bir şekilde haber almaya çalışan veya insanlara güzel kadınlar şeklinde gözükten ve onlarla evlenen cinlere (sil’ât) dayandıklarına ve bu cinlerin parlak bir ışık (şihâb) tarafından kovalanması sonucu karaya düşenlerinin olduğuna inanırlardı. Müşrikler, gûlu değişmeyen ve eşek toynağına benzeyen ayak yapısı ile tanırlardı.⁶¹⁸ Ayrıca hayalî gûl varlığının, farklı renk ve kılıklara girerek insanlara görüldüğü, تنها yerlerde yaşadığı ve insanları şaşırtıp öldürdüğü düşüncesini de benimserlerdi.⁶¹⁹ Seyahat edenlerin gûl ile karşılaşmasını uğursuzluk kabul ettikleri için ıssız yerlerden geçerken, “Bu vadinin sahibine sığınıyorum” sözlerini söyleyerek korunduklarını zannederlerdi. Onunla karşılaşıldığında ise ikinci vuruşta tekrar yaşayacağına inandıkları için bir darbede öldürmeleri gerekirdi.⁶²⁰

Câhiliye halkı yaşantılarının bir parçasını oluşturan gûl anlayışını şiirlerinde de dile getirmişlerdir.⁶²¹ Ancak İslâm’ın gelmesi ile birlikte Câhiliye döneminde var olan gûl inancı yasaklanmıştır.⁶²²

⁶¹⁵ Buhârî, *Sahîh*, Salât 57, Menâkıbü’l-ensâr 26; Keşmîrî, *Feyzü’l-bârî*, 2: 66.

⁶¹⁶ Buhârî, *Sahîh*, Zekât 24, Büyû 100, Itk 12, Edep 16; Müslim, *Sahîh*, İmân 195, 196; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1: 436, 6: 176.

⁶¹⁷ Himyerî, *Şemsü’l-ulûm*, 8: 5026; İlyas Çelebi, “Gûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 177; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “Gûl” md., 102.

⁶¹⁸ Çelebi, “Gûl”, 14: 177.

⁶¹⁹ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 8: 374; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7: 359.

⁶²⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 160.

⁶²¹ Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, “abl” md., 29: 201.

⁶²² Müslim, *Sahîh*, Selâm 107, 108, 109.

2.3.1.10. Habelü'l-Habele

Câhiliye inanışlarından bir diğeri de ekonomi ile alakalıdır. Habelü'l-Habele denilen bu iktisâdî anlayış, henüz ana karnındaki yavrunun doğuracağı hayvanın satışıdır.⁶²³ Bu bağlamda mezkûr satış işlemini gerçekleştiren⁶²⁴ Araplar, satışı yapılan devenin dişi bir yavru dünyaya getireceği ve bu yavrunun da büyüüp bir başka yavru doğuracağını farz ederler, ihtimale dayanan bu durum gerçekleşmediğinde ise müşterinin zarara uğradığını düşünürlerdi.⁶²⁵ İşte bu uygulama, cehâlet barındırması sebebiyle Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır.⁶²⁶

2.3.1.11. Yıldızlarla Yağmur Talebinde Bulunmak

Su vermek, sulamak, yağmur yağdırma anlamına gelen istiskâ, yağmur yağması için dua etmektir.⁶²⁷ Birçok toplumda da uygulanan bu inanıştaki temel kaide, kıtlık halinden kurtulup yağmurun yağmasını sağlamaları için ilâhlara talepte bulunmaktır. Câhiliye halkı da ilâhları olan putlara hediye ve kurban takdim ederek yağmur talebinde bulunmuşlardır.⁶²⁸ Bu doğrultuda farklı inanışları bir arada bulunduran Arap toplumu, yıldızların doğması veya batması ile yağmurun yağacağına inanırlar ve bu sebeple de onlar aracılığıyla yağmur talebinde bulunurlardı.⁶²⁹ Söz konusu durum, tesadüfen meydana geldiğinde ise yine yıldız vasıtasıyla yağmurun yağdırıldığına inanırlardı.⁶³⁰ Ancak şirk kabul edilen bu inanış, İslâmiyetin gelmesi ile yasaklanmıştır.⁶³¹

2.3.1.12. Babaları Adına Yemin Etmek

Câhiliye geleneğinde çeşitli varlıklar adına yemin de söz konusudur. Onlar arasında, “Denizleri akıtana, arzı yayıp döşeyene, yıldızın ve ağacın secde ettiği varlığa, güneşin ve ayın Rabb’ine andolsun” şeklinde tevhide uygun yemin edenler de

⁶²³ Buhârî, *Sahîh*, Menâkübü'l-ensâr 26; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “Habelü'l-Habele” md., 163.

⁶²⁴ Buhârî, *Sahîh*, Büyü 61, Selem 8; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 179.

⁶²⁵ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 489.

⁶²⁶ Müslim, *Sahîh*, Büyü 5, 6; Nevevî, *el-Minhâc*, 10: 157-158; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “hbl” md., 982; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4: 435; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 14: 80.

⁶²⁷ Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâti'l-fünûn*, 1: 153; Mustafa Baktır, “İstiskâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 381.

⁶²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 405, 13: 163-164.

⁶²⁹ Buhârî, *Sahîh*, Menâkübü'l-ensâr 27; Müslim, *Sahîh*, İmân 125, 126, Cenâ'iz 29; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 6: 136, 7: 60; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 60; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4: 13.

⁶³⁰ Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, 5: 152.

⁶³¹ Buhârî, *Sahîh*, Ezân 156, İstiskâ 28, 29, Megâzî 35; Müslim, *Sahîh*, Selâm 106; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 523; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 345.

bulunmaktaydı. Söz konusu yemin cümleleri ile birlikte onlar, şirk inancı içerecek şekilde putlar, babaları, anneleri, yıldızlar veya ışık gibi varlıklar adına da yemin etmişlerdi.⁶³² Bu doğrultuda asabiyet anlayışının çok yaygın olduğu Arap toplumu, babaları/dedeleri adına da bu işlemi gerçekleştirmişlerdi.⁶³³ Nitekim babaları sağ ise, “Babamın başı için şu işimi işlerim veya işlemem”, ölü ise de “Babamın toprağı hakkı için şunu yaparım veya yapmam” derlerdi.⁶³⁴ Nitekim Hz. Peygamber, babası adına yemin ettiği bir sırada Hz. Ömer’in yanına gelmiş ve bu müşrik âdetini, “Gerçekten (Allah) sizi, babalarınıza yeminden nehyediyor. Kim yemin edecekse Allah adına yemin etsin veya sussun” ifadeleri ile yasaklamıştır.⁶³⁵

2.3.2. Müşriklerin Müslümanlara Karşı Tutumları

Câhiliye döneminde yaşayan müşrikler, fitrat gereğı doğruyu yanlıştan ayırma kabiliyetine sahip olsalar da Hz. İbrâhim’in tebliğ ettiği dini zaman içerisinde tahrife uğratmışlar ve kabileci bir yapı çerçevesinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Farklı sınıflandırmaların mevcut olduğu söz konusu yapıda yeni karşılaştıkları İslâm’a farklı boyutlarda yaklaşım sergileyenler olmuştur. Nitekim onlar arasında çok sert bir şekilde Hz. Peygamber’e muhalefet edenler olduğu gibi müslümanlara yardımda bulunan ve açıktan muhalefet etmeyenler de yer almaktaydı.⁶³⁶ Ancak genel itibariyle asabiyetin etkisiyle; atalarının dinini ve inandıkları putlardan elde ettikleri ekonomik refahı bırakmak istemediklerinden dolayı İslâm’ı kabule yanaşmamışlar, tevhid dinine ve kabul edenlere karşı savunmacı bir üslupla karşılık vererek onu ortadan kaldırmak için müslümanlara baskıcı bir tavır sergilemişlerdir. Bu bağlamda psikolojik, ekonomik, sosyal ve siyasî sebeplerden dolayı kendileri için tehdit olarak gördükleri Resûl-i Ekrem’e, müslümanlara ve onun tebliğ ettiği dine karşı bir duruş sergilemişlerdir.⁶³⁷

⁶³² Ateş, *İslâm’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 415-425.

⁶³³ Buhârî, *Sahih*, Menâkıbü’l-ensâr 26; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 531; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 16: 292.

⁶³⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9: 177; Mehmed Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî ve Tercümesi*, 8: 3591.

⁶³⁵ Müslim, *Sahih*, Eymân 1, 3, 4, 6.

⁶³⁶ Bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19: 238; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 131-132; Sami Kiliçli, “İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları”, *Dini Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12, sy. 1 (2012), 75, 80, 84-85.

⁶³⁷ Adem Apak, “İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetin Oluşumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10, sy.1 (2001), 178-180; Adem Apak, “Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, *İslam Tarihi Araştırma Dergisi* 3, sy. 1 (2017), 76, 82-83.

2.3.2.1. Hz. Peygamber'e Eziyet Etmeleri

Müşrikler, asabiyetin etkisiyle kendilerinin üstünlüklerine ve Hz. Peygamber'in de nübüvve layık olmadığına inandıklarından Resûl-i Ekrem'in peygamberliğini kabul etmemişlerdir.⁶³⁸ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in kendi inanışlarını ortadan kaldıracığına, atalarının örf ve kültürüne saygısızlık yaptığına inandıkları için de ona fizikî ve sözlü tepkilerde bulunmuşlardır.⁶³⁹

Müşrikler'in Hz. Peygamber'e yaptıkları eziyetleri anlatmak üzere Buhârî, *(Muahedeli) Müşrikler Müslümanlara Ahde Vefasızlık ve Hıyânet Yaptıkları Zaman Affedilirler mi?* şeklinde belirlediği bâb başlığı altında Hayber'in fethi esnasında Zeynep bint Hâris isimli bir yahudi kadın tarafından⁶⁴⁰ Resûl-i Ekrem'e ikram edilen zehirli koyun eti ile ilgili rivayete yer vermiştir. Hz. Peygamber söz konusu duruma vakıf olduğunda bütün yahudilerin huzura toplanmasını istemiş ve bu işi neden yaptıklarını sormuştu. Onlar, "Biz şöyle düşündük, Eğer yalancı isen, (koyunu yer, ölürsün) biz de müsterih oluruz, eğer gerçek peygamber isen sana bir zarar gelmez"⁶⁴¹ şeklinde cevap vermişlerdi.⁶⁴²

Müşrikler arasında Hz. Peygamber'e karşı tepki gösteren ve eziyet edenlerden biri Ukbe b. Ebû Muayt (ö. 2/624)'dır. Nitekim Abdullâh b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85), müşrikler arasında Resûl-i Ekrem'e en çok zulmedenlerin başında Ukbe b. Ebû Muayt'ın geldiğini ve onun namaz kıldığı bir esnada Hz. Peygamber'i ridâsı ile boğmaya çalıştığını belirtmiştir.⁶⁴³ Yaşanan bu olaya şahit olan Hz. Ebû Bekir'in yetişip Resûl-i Ekrem'i kurtararak,

...Siz bir adamı, 'Rabbim Allah'tır' dediği için öldürecek misiniz? Oysa o size Rabbinizden âyetler getirmiştir. Yalancı ise kendi zararınadır; doğru söylüyorsa sizi uyardığı şeyin bir kısmı başınıza gelecektir. Hiç kuşku yok ki Allah, aşırılığa sapmış, yalancı kimseyi doğru yola ulaştırmaz⁶⁴⁴ âyetini okumuştur.

⁶³⁸ Mü'minûn 23/47; Zuhuruf 43/31.

⁶³⁹ Bk. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (1) (Hz. Muhammed Dönemi)*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 167-195.

⁶⁴⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 361.

⁶⁴¹ Buhârî, *Sahîh*, Cizye 7.

⁶⁴² Buhârî, *Sahîh*, Hibe 28; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13: 171; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 64.

⁶⁴³ Ukbe b. Ebû Muayt'ın Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bir esnada deve işkembesini Resûl-i Ekrem'in omuzları üzerine bıraktığı da rivayet edilmiştir. İlgili rivayet için Bk. Buhârî, *Sahîh*, Salât 109, Cihâd 98, Cizye 21; Müslim, *Sahîh*, Cihad 107, 108, 109.

⁶⁴⁴ Mü'min 40/28.

Resûl-i Ekrem, müşrikler tarafından fizîki işkencelere maruz kalmasının yanı sıra sözlü zulme de uğramıştır. Nitekim onlar, nübüvvetin ilk yıllarında Hz. Peygamber'e belli bir süre vahiy gelmediğinde, "Muhammed'e veda edildi" demişlerdi. Buna karşılık Allah Teâlâ, "*Yemin olsun, kuşluk vaktine; kararıp sakinleştiğinde geceye ki; Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı*"⁶⁴⁵ hükmü ile onların bu saldırılarına cevap vermiştir.⁶⁴⁶ Ayrıca Ebû Cehil'in, "Eğer Muhammed'i Kâbe yanında namaz kılarken görürsem, muhakkak boynuna ayağımla basıp çiğneyeceğim" ifadesi de konuya ilişkin bir başka örneği teşkil etmektedir.⁶⁴⁷ Yine Hz. Peygamber, Mekke'nin ilk yıllarında⁶⁴⁸ namaz kıldığı bir esnada Kur'ân'ı sesli okurken onun sesini duyan müşrikler, hem Kur'ân'a, hem onu indirene hem de Resûl-i Ekrem'e küfretmişlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ, "...*Namazında niyazında sesini fazla yükseltme, fazla da kısma, ikisinin arasında bir yol tut*"⁶⁴⁹ âyetini indirmişti.⁶⁵⁰

Asabiyet anlayışına sahip olan müşriklerin, kendilerinin diğerlerinden üstün olduğunu göstermek adına şairleri bulunmaktaydı. Kabilenin menfaatini sağlayan şairler, nesepleri, destanları, hasletleri ve hatıraları hakkında şiirler söylerler,⁶⁵¹ kendilerini överlerken rakiplerini de hicvederlerdi.⁶⁵² Bu bağlamda onlar, Hz. Peygamber'i de hicvetmişler, onlara cevap vermeleri için Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), Kâ'b b. Mâlik (ö. 50/670) ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]) görevlendirilmiştir.⁶⁵³ Yine Ümmü Bekr (ö. ?)'de müşriklere karşı mersiye söyleyenlerden birisidir.⁶⁵⁴

Müşrikler, Hz. Peygamber'e karşı eziyetlerini daha ileri boyuta taşımışlar hatta onu (s.a.s.) öldürmek dahi istemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber, Zâtürrikâ` gazvesi dönüşü kılıcını bir sakız ağacına asmış vaziyette dinlenirken Dü'sûr b. Hâris (ö. ?) isminde bir müşrik, Resûl-i Ekrem'e ait kılıcı kınından çekip "Şu anda seni benden kim koruyabilir" diye meydan okumuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Allah korur" şeklinde cevap

⁶⁴⁵ Duhâ 93/1-3.

⁶⁴⁶ Müslim, *Sahîh*, Cihâd 114; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20: 93.

⁶⁴⁷ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (96) 4; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 525; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7: 429; Keşmîrî, *Fezû'l-bârî*, 5: 457; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, 15: 8523-8526.

⁶⁴⁸ Buhârî, *Sahîh*, Tevhîd 34.

⁶⁴⁹ İsrâ 17/110.

⁶⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîr, (17) 14, Tevhîd 44, 52; Müslim, *Sahîh*, Salât 145; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10: 343.

⁶⁵¹ Avcı ve Şentürk, "Kabile", 24: 31.

⁶⁵² Alan, *Siyerin Gölgesinde 1 Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, 446.

⁶⁵³ Buhârî, *Sahîh*, Bed'i'l-halk, 6, Megâzî 30, Edep 91; Müslim, *Sahîh*, Fezâ'ilü's-sahâbe 156, 157.

⁶⁵⁴ Buhârî, *Sahîh*, Menâkibü'l-ensâr 45.

vermişti. Yaşananları duyup gören sahâbe, hemen olay yerine intikal etmişler ve söz konusu şahsı engellemişlerdir.⁶⁵⁵ Yine Mekkeliler'den silahlı seksen kişi Ten'im dağından Resûl-i Ekrem'i ve sahâbe-i kirâm'ı gafil avlamak amacıyla yanlarına inmişler, ancak olaydan haberdar olan müslümanlar kendilerine saldırmak üzere gelenleri esir almışlardır.⁶⁵⁶

Netice itibariyle Resûl-i Ekrem'in peygamber olduğunu bilen müşrikler, bu durumu kabullenmek istemedikleri ve kendilerini de ondan üstün gördüklerinden Hz. Peygamber'e gerek fiziki gerekse de sözlü saldırılarda bulunmuşlardır.

2.3.2.2. Müslümanlara Eziyet Etmeleri

Müşrikler, bir taraftan Hz. Peygamber'e eziyet ve zulüm yaparlarken diğer taraftan Resûl-i Ekrem'e inananlara hem psikolojik hem de fiziksel işkencelerini arttırmışlardır.⁶⁵⁷ Bu bağlamda onlar, aynı toplumda beraber yaşadıkları insanların, müslüman olmaları ile söz konusu kişileri kendilerine hedef ve düşman kabul etmişlerdir. Nitekim Ebû Zer el-Gıfârî Resûl-i Ekrem'in peygamber olduğunu haber alınca bu bilgiyi teyit amaçlı kardeşi Üneys'i (ö. ?)⁶⁵⁸ Mekke'ye göndermişti. Üneys, Mekke'ye geldiğinde gördüklerini Ebû Zer'e iletmişti. Ancak o, kardeşinin verdiği malumatı yetersiz bulmuş ve Mekke'ye doğru yola çıkmış ve oraya vardığında sabah vakti Resûl-i Ekrem'le karşılaşmak umuduyla mescide gitmişti. Onu (s.a.s.) mescidde gören Hz. Ali (ö. 40/661), Ebû Zer'i evinde misafir etmiş ve ertesi gün onu Hz. Peygamber'in yanına götürmüştü. Ebû Zer İslâm'ı öğrenmek istediğini söyleyerek müslüman olmuştu. Hz. Peygamber, ondan müslüman olduğunu gizlemesini istemesine rağmen, müslüman olmanın verdiği heyecan ve sevinç ile Kureyş halkının huzurunda Kelime-i Şehâdet getirmişti. Bu tablo karşısında müşrikler, Ebû Zer'i öldüresiye dövmüşlerdi.⁶⁵⁹

Müslümanlarla iyi ilişkilerin kurulmasını istemeyen müşrikler, Hâşimoğulları'ndan Hz. Peygamber'i öldürmek için izin istemişler, istedikleri cevabı alamayınca da onlara boykot uygulamışlardı.⁶⁶⁰ Kız alıp vermemek ve alış-veriş yapmamak şeklindeki üç yıl

⁶⁵⁵ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 31, 32; Müslim, *Sahîh*, Salâti'l-Misâfirîn 311.

⁶⁵⁶ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 133.

⁶⁵⁷ İhsan Süreyya Sırma, *İslâmi Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 74-87.

⁶⁵⁸ Bk. Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 16.

⁶⁵⁹ Buhârî, *Sahîh*, Menâkib 11; Müslim, *Sahîh*, Fezâ'ilü's-sahâbe 132, 133.

⁶⁶⁰ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 37, 382; Mehmet Azimli, "Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İstem* 4, sy. 7(2006), 55-64; Muttaliboğullar'ına da uygulandığı belirtilmiştir. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 384, 9: 247.

süren boykot⁶⁶¹ mücadelesinde putperestlerin eziyetlerine tahammülleri kalmayan müslümanlar ise Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlar, bu durumu fırsat bilen müşriklerden bazıları ise onların mallarına el koymuşlardı.⁶⁶² Nitekim Medine'ye hicretin akabinde veba hastalığına yakalanan Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641), “Ya Allah! Şeybe b. Rebîa (ö. ?), Utbe b. Rebîa (ö. 2/624) ve Ümeyye b. Halef'e (ö. 2/624) lânet et! Nitekim onlar bizleri arazilerimizden çıkardılar da veba arazisine gelmeye mecbur ettiler” diyerek onlara beddua etmiştir.⁶⁶³

2.3.2.3. Antlaşmaları Bozmaları

İki kişinin birbirlerine yardımda bulunacaklarına ve birinin diğerini destekleyeceğine dair ittifak etmelerine hilf⁶⁶⁴ denilmektedir. Câhiliye devrinde Arap kabileleri başkalarıyla çarpışmak ve onlara baskı kurmak amacıyla bu tür antlaşmalar yapmışlardır. Bu bağlamda asabiyetin etkisiyle kendi siyâsi veya zihinsel yapılanmalarına ters düşenlere karşı müşrikler birlik oluşturmuşlar ve karşı tarafa her anlamda zarar vermeye çalışmışlardır. Bu zihniyetteki müşriklerin tevhid dinine olan saygısızlıkları ise had safhada olmuştur. Nitekim onlar ilişkilerin refaha kavuşması için yapılan anlaşmalara da riayet etmemişlerdir. Bu konuda yetmiş sahâbînin şehîd edildiği Bi'rîmaüne vakası/faciası dikkat çekmektedir.⁶⁶⁵ Hicretin dördüncü senesi⁶⁶⁶ Safer ayında⁶⁶⁷ Âmir b. Sa'saa kabilesinin reisi Ebû Berâ Âmir b. Mâlik (ö. ?) Medine'ye gelmiş ve Hz.

⁶⁶¹ Buhârî, *Sahîh*, Hac 45; Cihâd 180; Menâkibü'l-ensâr 39; Megâzî 48; Tevhîd 31; Müslim, *Sahîh*, Hac 344; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 154, 6: 200; Nevevî, *el-Minhâc*, 9: 61.

⁶⁶² Boykot süresinde Hâşimîler'e destek sağlayan müşriklerde bulunmaktaydı. Nitekim boykotun kaldırılmasında öncü Ebü'l-Bahterî, müslümanlara yiyecek yardımında bulunmuştur. Bk. Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 48; Müslim, *Sahîh*, Hac 440, 441; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 1: 550; Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, 7: 113.

⁶⁶³ Buhârî, *Sahîh*, Fezâ'ilü'l-Medine 12. Müşriklerin müslümanlara eziyette bulunduğu bir diğer durum da şu şekildedir; Ukl ve Ureyne kabilelerinden bir topluluk Harre mevkiinde Hz. Peygamber'in çobanının elleri ve ayaklarını kesip, dilleri ve gözlerine dikenler yerleştirip ölmesine sebebiyet vermişler ve çobanın mallarını ve develerini de kaçırmışlardır. Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 36; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 21: 482; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1: 299-300, 8: 364; 10: 3.

⁶⁶⁴ Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, thk. Mahmûd Hâdir, (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1995/1415), 167; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “hlf” md., 23: 158.

⁶⁶⁵ Ahmet Önkâl, “Bi'rîmaüne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 195. Konu ile ilgili bir diğer rivayette Recî' vak'ası ismiyle anılan hadisededir. Bu olayda Adal ve Kâre kabileleri kendilerine İslâmî öğretileri için davet ettikleri heyete Recî kuyusu yanında suikast düzenlemişler ve müslümanları şehid etmişlerdi. Bk. Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 170, Megâzî 10; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 2: 77-78; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 163-164; Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Recî' Vak'ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 510-511.

⁶⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4: 686; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 234.

⁶⁶⁷ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 177.

Peygamber'i ziyaret etmişti. İslâm hakkında bilgi alan Ebû Berâ, Resûl-i Ekrem'den kabilesi için İslâm'ı anlatacak kimseler göndermesini istemişti. Ancak Resûl-i Ekrem, bu görev için gönderileceklerin güvenliğinden kaygılandığından dolayı, "Necid ahalisinden endişe ediyorum ve ben ashâbımın hayatından sorumluyum" diyerek teklifi kabul etmek istemediğini ifade etmişti. Ebû Berâ da onların emniyeti konusunda güven vermişti.⁶⁶⁸ Bunun üzerine Hz. Peygamber, kabile mensuplarına hitaben mektup yazmış ve Suffe ehlinde Münzir b. Amr el-Hazrecî (ö. 4/625) başkanlığında⁶⁶⁹ yetmiş kurrâyı İslâm'ı öğretmeleri için göndermişti.⁶⁷⁰ Onlar, Mekke ile Usfân arasında bulunan Maûne kuyusu⁶⁷¹ yanında konaklamışlardı. Aralarından Harâm b. Milhân (ö. 4/625) yanındaki iki kişi ile birlikte Resûl-i Ekrem tarafından yazılan mektubu Âmir b. Sa'saa kabilesinin reisine götürmekle görevlendirilmişti.⁶⁷² Bu arada Harâm, mezkûr iki arkadaşından uzakta durmalarını; kendisine eman verilmesi halinde yanına gelmelerini aksi takdirde diğerlerine haber vermeleri için gitmelerini istemişti.⁶⁷³ Bu esnada Resûl-i Ekrem'den destek isteyen Ebû Berâ'nın öldüğüne dair haber yayılmış ve Harâm, mektubu Ebû Berâ'nın yeğeni Âmir b. Tufeyl (ö. 11/632)'e vermiş,⁶⁷⁴ Âmir b. Tufeyl ise mektubu okumadığı gibi elçi Harâm b. Milhân'ı da öldür(t)müştü.⁶⁷⁵ Ayrıca İslâm'ı öğretmek üzere gelen sâhabeye de saldırmaları konusunda kabile halkını harekete geçirmiş⁶⁷⁶ ve yaşananlar sonucunda Amr b. Ümeyye ed-Damrî (ö. 60/679-80'den önce) hariç hepsini şehid etmişlerdi.⁶⁷⁷ Söz konusu olaya üzüldüğü kadar başka hiçbir şeye hüzünlenmeyen

⁶⁶⁸ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 314; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 10: 34-35; Ahmed Davutoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, 4: 52.

⁶⁶⁹ Önkâl, "Bi'rîmaûne", 6: 195.

⁶⁷⁰ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Cizye 8, Megâzî 28; Müslim, *Sahîh*, İmâre 147; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1: 294; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1: 438, 9: 223.

⁶⁷¹ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 28.

⁶⁷² Önkâl, "Bi'rîmaûne", 6: 195.

⁶⁷³ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 28.

⁶⁷⁴ Önkâl, "Bi'rîmaûne", 6: 195.

⁶⁷⁵ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 8, Megâzî 28.

⁶⁷⁶ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 1: 346-350; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 7: 94.

⁶⁷⁷ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 91; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 6: 98, 12: 105; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1: 289; 305; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5: 237; Önkâl, "Bi'rîmaûne", 6: 195.

Resûl-i Ekrem⁶⁷⁸ otuz veya kırk gün⁶⁷⁹ antlaşmaya uymayan Ri'l, Zekvân, Usayye ve Lihyân boyları aleyhine kunut yaparak bedduada bulunmuştur.⁶⁸⁰

2.3.3. Müslümanların Müşriklerle İlişkileri

Hz. Peygamber, Allah'a şirk koşan bir toplumu ıslah etmek için tebliğ görevini ifa etmiş ve bu süre zarfında toplumsal ilişkilerinde hakka ve değerlere saygı gösteren yaklaşım sergilemiştir. Bu bağlamda yaşadığı toplumun bir ferdi olarak, selamlaşmak, hediye kabul etmek, hasta ziyaretinde bulunmak ve alış-veriş yapmak gibi pek çok insânî davranışlarda bulunmuştur.

2.3.3.1. Selamlaşmak

Hz. Peygamber, müşrik bir toplum içerisinde tebliğ faaliyetinde bulunduğu için doğal olarak ilgili topluluk ile iletişim halinde de olmuştur. Bu doğrultuda müşriklere selam verdiği gibi onların selamına da karşılık vermiştir. Nitekim Resûl-i Ekrem, Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?]) 'ye hasta ziyaretinde bulunmak için yola çıkmış, aralarında müslümanlar, müşrikler ve yahudilerin de yer aldığı bir meclise uğramış, selam vermiş ve oradaki gayri müslimleri İslâm'a davet etmiştir.⁶⁸¹

2.3.3.2. Hediyeleşmek

Müslümanların müşriklerle olan ilişkilerinden bir diğeri de onlardan hediye kabul etmeleri ve hediye vermeleri ile ilgilidir. Nitekim Buhârî, konuya ilişkin hem *Giyilmesi Mekruh Olan Şeyi Hediye Etmek*⁶⁸² hem de *Müslümanın Müşriklere Hediye Vermesi* bâblarında da zikrettiği bir olaya yer vermiştir.⁶⁸³ Rivayete göre Hz. Ömer, mescidin yanında satılık ipekten mamül elbiseler görmüş ve Hz. Peygamber'e, "Yâ Resûlullah; bunu satın alsan da Cuma günü ve sana elçiler geldiğinde giysen" demiş, Resûl-i Ekrem de, "Bunu, âhirette nasibi olmayanlar giyer" buyurmuştu. Aradan belli bir süre geçtikten sonra Hz. Peygamber'e mezkûr elbiselerden hediye edilmiş, o da onlardan birini Hz. Ömer'e göndermişti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Resul-i Ekrem'e konuya ilişkin sözlerini

⁶⁷⁸ Bk. Buhârî, *Sahih*, Cizye 8; Müslim, *Sahih*, Mesâcid 302; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 410.

⁶⁷⁹ Bk. Buhârî, *Sahih*, Vitr 7, Megâzi 28; Müslim, *Sahih*, Mesâcid 305, 306.

⁶⁸⁰ Bk. Buhârî, *Sahih*, Megâzi 28, Daavât 58; Müslim, *Sahih*, Mesâcid 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 234, 6: 315, 317; Keşmîrî, *Fezû'l-bârî*, 4: 163.

⁶⁸¹ Buhârî, *Sahih*, Edeb 115, İsti'zân 20; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9: 118-120, 147-148.

⁶⁸² Buhârî, *Sahih*, Hibe 27.

⁶⁸³ Buhârî, *Sahih*, Hibe 29.

hatırlatınca, Hz. Peygamber, “Ben onu sana giyesin diye vermedim ki” buyurmuş, o da elbiseyi Mekke’de bulunan henüz müslüman olmamış müşrik kardeşi Osman es-Sülemî (ö. ?)’ye⁶⁸⁴ hediye etmişti.⁶⁸⁵

Eyle Meliki Yuhannâ b. Rûbe (ö. ?),⁶⁸⁶ Hz. Peygamber’e beyaz bir katır hediye etmiş ve bir kaftan giydirmiş, Resûl-i Ekrem de ona deniz kenarındaki halkı için emannâme yazmış⁶⁸⁷ ve Eyle Meliki’ne hediye elbise göndermişti.⁶⁸⁸ Yine Hz. Peygamber’e has ipekten altın düğmeli kaftanlar hediye edilmiş o da bunları sahâbîleri arasında paylaşmıştır.⁶⁸⁹ Benzeri bir davranışı müslümanlar da yapmış, Esmâ bint Ebî Bekir’e, müşrik olan annesi Kuteyle bint Hâris/⁶⁹⁰ Kuteyle (Katle) bint Abdüluzzâ (ö. ?)⁶⁹¹ hediyeler getirince kabul etmiş, buna mukabil ona iyilikte bulunmuştur.⁶⁹²

Müslümanlarla müşrikler arasında yaşanan hediyeleşmeye dair bir başka örnek ise müşrik bir kadın tarafından müslümanlara yapılan su ikramıdır. Rivayete göre, Hz. Peygamber ve ashâbının bir sefer esnasında suları tükenmişti. Bu arada iki büyük kırba veya iki tulum arasına oturmuş müşrik bir kadına rast gelmişler ve ondan kendilerine su vermelerini talep etmişlerdi. Kadın da yanında bulunan suyu müslümanlara ikram etmişti. Sahâbe-i kirâm, belli bir müddet sonra kadının yaşadığı yerin etrafındaki müşriklere baskın düzenlemişler ancak kadının mensup olduğu obaya herhangi bir zarar vermemişlerdi. Bunun üzerine kadın obasına, “Zannediyorum ki, bu adamlar size bilerek (ve benden dolayı) sıkıntı vermiyorlar. İslâm’a girmek işinize gelir mi” şeklinde hitapta bulunmuş, bunun üzerine kavmi de İslâmiyet’i kabul etmişlerdi.⁶⁹³ Bu anlamda müslümanlar, bu davranışları ile müşrik de olsa kendilerine destek sağlayanlara vefada bulunmuşlardır.⁶⁹⁴

⁶⁸⁴ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 8: 443

⁶⁸⁵ Buhârî, *Sahîh*, Cuma 7, Edeb 9; Müslim, *Sahîh*, Libâs 6.

⁶⁸⁶ Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercümesi*, 6: 2703.

⁶⁸⁷ Buhârî, *Sahîh*, Zekât 54, Hibe 28, Cihâd 61, Cizye 2.

⁶⁸⁸ Müslim, *Sahîh*, Fezâ’il 11.

⁶⁸⁹ Buhârî, *Sahîh*, Humus 11, Edeb 82; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 5: 209.

⁶⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1: 295; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 5: 245.

⁶⁹¹ Ali Yardım, “Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 402.

⁶⁹² Buhârî, *Sahîh*, Hibe 29, Edeb 7.

⁶⁹³ Buhârî, *Sahîh*, Teyemmüm 6; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1: 375.

⁶⁹⁴ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1: 374; Keşmîrî, *Feyzü’l-bârî*, 1: 374.

2.3.3.3. Hasta Ziyaretinde Bulunmak

Hz. Peygamber, hasta ziyaretinde bulunmuş ve bu doğrultuda müşrik hastaları da ziyaret etmiştir. Nitekim davasında kendisine destek sağlayan amcası Ebû Tâlib'i ölüm hastalığında ziyaret etmiş ve onu İslâm'a davet etmiştir.⁶⁹⁵ Yine henüz müslüman olmamış Sa'd b. Ubâde'ye de hasta ziyaretinde bulunmuştur.⁶⁹⁶

Buhârî tarafından *Müşrik Kimseye Hasta Ziyareti* bâbında da tahrîc edilen bir olay da konuya dair bir başka örneği teşkil etmektedir.⁶⁹⁷ Rivayete göre, Hz. Peygamber, kendisine hizmet eden Abdus (ö. ?)⁶⁹⁸ isimli yahudi bir erkek çocuk hastalandığında ziyarette bulunmuş ve onu İslâm'a davet etmiştir. Abdus da İslâmiyet'i kabul etmiştir.⁶⁹⁹

Konuya dair zikredilen haberlerden de görüleceği üzere Hz. Peygamber, toplumun inanmayan kesimleriyle de olan sosyal ilişkilerinde yapıcı bir tavır sergilemiştir.

2.3.3.4. Alış-Veriş Yapmak

Müşrikler hac mevsiminde maddî kazanç elde etmek ve insanların ihtiyaçlarının karşılanması adına Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi pazar ve panayırlar kurarlardı.⁷⁰⁰ İslâm geldiğinde müslümanlar hac mevsiminde alış-verişin aktif olduğu Zülmecâz ve Ukâz panayırlarından alış-veriş yapmaktan çekince, “Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur...”⁷⁰¹ hükmü nâzil olmuş, bunun üzerine sahâbe de buralardan alış-veriş yapmışlardı.⁷⁰² Bu anlamda müşriklerle alış-veriş yapmak kerih görülmemiştir.⁷⁰³ Nitekim Buhârî bu iznin verildiğinin göstergesi sadedinde söz konusu rivayetin farklı varyantlarını, *Hac Mevsimi Günlerinde Ticaret Yapmak ve Câhiliye Panayırlarında Alışveriş Etmek*⁷⁰⁴ ve *Câhiliye Devrinde Mevcut Olup İslâm Devrinde De İnsanların Oralarda Alışveriş Yaptıkları Meşhur Arap Panayırları* isimli bâblarında nakletmiştir.⁷⁰⁵ Ayrıca Buhârî, *Müşrikler ve Harb Ehli Olanlarla Alışveriş Etmek* bâbında

⁶⁹⁵ Buhârî, *Sahîh*, Cenâ'iz 80; Tefsîr (28) 1; Merzâ 11, Eymân 19; Müslim, *Sahîh*, İmân 39; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2: 451, 7: 158, 281.

⁶⁹⁶ Buhârî, *Sahîh*, Edeb 115.

⁶⁹⁷ Buhârî, *Sahîh*, Merzâ 11.

⁶⁹⁸ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 348.

⁶⁹⁹ Buhârî, *Sahîh*, Cenâ'iz 79.

⁷⁰⁰ Bk. Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 263-268; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4: 162-169; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 352-353.

⁷⁰¹ el-Bakara 2/198.

⁷⁰² Buhârî, *Sahîh*, Büyü 1.

⁷⁰³ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 8: 217; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 258.

⁷⁰⁴ Buhârî, *Sahîh*, Hac 150.

⁷⁰⁵ Buhârî, *Sahîh*, Büyü 35.

da tahrir edilen olayda⁷⁰⁶ Resûl-i Ekrem'in yanındaki arkadaşlarıyla çıktıkları ve yemek için bekledikleri bir yolculukta müşriklerden bir kişi⁷⁰⁷ koyun sürüsünü sürerek onların yanına gelmişti. Bunun üzerine o, bir koyun satın almış ve herkeste bu koyundan yemişti.⁷⁰⁸

Sahâbe-i kirâm'ın müşriklerle alış-veriş yapmasına ilişkin demirci ustası Habbâb b. Eret'in (ö. 37/657-58)'in müşrik Âs b. Vâil'e kılıç yapması örneği de verilebilir. Nitekim Habbâb, yaptığı bu kılıcın ücretini Âs'tan istemesine rağmen o, Hz. Peygamber'i inkar etmediği sürece ücretini ödemeyeceğini belirtmiştir.⁷⁰⁹

2.3.3.5. Ortaklık Kurmak

Aynı toplumda bir arada yaşayan müslümanlar, gayri müslimler ile ekonomik faaliyette de bulunmuşlardır. Nitekim Buhârî, *Zimmîler ve Müşriklerle Ziraat Hususunda Ortaklık Akdi Yapmak* bâbında, Hz. Peygamber'in Hayber arazisinden çıkacak olan mahsülün yarısını, söz konusu araziyi işletmeleri ve ekip-biçmeleri karşılığında yahudilere verdiğini nakletmiştir.⁷¹⁰ Buradaki rivayet, yahudilere Hayber arazisinin yarısını vermekle ilgili olmasına rağmen Buhârî tarafından tespit edilen tercemeden hareketle müşriklerle de ücret, kiralama ve ekim konusunda ortaklık antlaşması yapılacağı anlaşılmaktadır.⁷¹¹

2.3.3.6. Antlaşma Yapmak

Hz. Peygamber bir devlet başkanı olarak müşriklerle de antlaşmalar yapmıştır. Bu konuya dair en önemli örnek, Hudeybiye antlaşmasıdır.

Rivayete göre, Resûl-i Ekrem, hicretin altıncı yılında⁷¹² umre yapmak üzere yola çıkmış,⁷¹³ o dönem müşrik olan Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) Hz. Peygamber'in arkadaşları ile birlikte Mekke'ye yola çıktığını görmüş ve bu durumu Kureyşlilere haber vermek üzere harekete geçmişti. Bu olay üzerine müşrikler gerekli tedbirleri almışlar, müslümanların müttefiki konumunda bulunan Huzaalılar'dan Büdeyl b. Verkâ (ö. 11/632

⁷⁰⁶ Buhârî, *Sahîh*, Büyü 99.

⁷⁰⁷ Bu kişinin ismi bilinmemektedir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5: 232.

⁷⁰⁸ Buhârî, *Sahîh*, Hibe 28, Büyü 33, Et'ime 6; Müslim, *Sahîh*, Eşribe 175.

⁷⁰⁹ Buhârî, *Sahîh*, İcâre 15, Husûmât 10, Tefsîr (19) 4, 5, 6; Müslim, *Sahîh*, Sıfatü'l-Münâfikîn 35, 36; İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1: 496.

⁷¹⁰ Buhârî, *Sahîh*, Şerîke 11; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 291.

⁷¹¹ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 11: 62.

⁷¹² Buhârî, *Sahîh*, Umre 3.

⁷¹³ Buhârî, *Sahîh*, Sulh 7.

[?]) ise Hz. Peygamber'e gelip Kureyş halkının Hudeybiye'deki en zengin su kaynaklarını tutup müslümanlarla savaşmak için beklediklerini haber vermişti. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem, kendilerinin harp için gelmediklerini belirtmiş, Büdeyl'de bu haberi müşriklere iletmişti. Sonrasında Kureyş halkından Mikrez b. Hafs (ö. ?) ve Süheyl b. Amr (ö. 18/639) gibi bazı kişiler, konuşmak üzere müslümanların bekledikleri Hudeybiye mevkiine gelmişlerdi. Neticede müslümanlar tarafından Hz. Ali,⁷¹⁴ müşriklerden de Süheyl b. Amr⁷¹⁵ anlaşma maddelerini yazmak üzere görevlendirilmişler ve bir antlaşma metni oluşturulmuştu.⁷¹⁶ Buna göre; müslümanlar o yıl Mekke'ye gelmeden Hudeybiye mevkiinden geri dönecekler ve umre için bir sene sonra gelecekler, Mekke'ye ancak kılıflı silahla girebilecekler, Mekkelilerden bir kişi, Medîne'ye sığınması durumunda velisinin isteği üzerine iade edilecek, aynı durum müslümanlar arasında yaşanması halinde ise geri verilmeyecek, iki tarafta kendi egemenliklerindeki toprakları kervanların geçişi, hac ve umre için güvenli halde tutacak, diğer Arap kabileleri iki taraftan istedikleriyle anlaşma yapabilecek ve bu şartlara müttefik kabilelerde uyacaktır.⁷¹⁷

Ayrıca Hz. Peygamber, cizye vermeyi kabul eden Eyle Meliki Yuhannâ b. Rûbe⁷¹⁸ ile de barış anlaşması yapmıştır. Bu anlaşma sonrasında ilişkileri iyi tutmak ve güven amacıyla Yuhannâ, Resûl-i Ekrem'e beyaz bir katır hediye etmiş ve bir de kaftan giydirmiştir. Hz. Peygamber de ona deniz kenarındaki halkı için emannâme vermiştir.⁷¹⁹

2.3.3.7. Eman Vermek

Güven, güvence ve güvenlik anlamlarına gelen eman, İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen yabancı gayri müslime can ve mal güvencesi sağlayan taahhüt veya akdi ifade eden bir terimdir.⁷²⁰ Bu bağlamda müslümanlar ile müşrikler birbirlerine eman vermişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber, müşrik bir kimseye eman vermiştir. Rivayete göre; Sürâka b. Mâlik, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir ile Medine'ye hicret ettiğini öğrenince onları yakalamak için yola çıkmış ve onlara ulaşınca

⁷¹⁴ Buhârî, *Sahîh*, Sulh 6.

⁷¹⁵ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 431.

⁷¹⁶ Buhârî, *Sahîh*, Cizye 19; Müslim, *Sahîh*, Cihâd 90, 91, 92, 93, 94.

⁷¹⁷ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Cezâ'ü's-sayd 17, Sulh 6, Şürût 1, 15, Megâzî 43; Muhammed Hamîdullah, "Hudeybiye Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 298.

⁷¹⁸ Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercümesi*, 6: 2703.

⁷¹⁹ Buhârî, *Sahîh*, Hibe 28; Zekât 54; Cihâd 61; Cizye 2.

⁷²⁰ Ahmet Muhtar, *Mu'cemü'lugati'l-Arabiyye*, 1: 123; Nebi Bozkurt, "Eman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 75.

da Kureyş'in planlarını ve ne yapmak istediklerini anlatmıştı. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem, ondan yolculuklarını gizlemesini rica etmiş o da kendisi için emannâme yazmasını istemişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Âmir b. Führeyre (ö. 4/625)'ye emretmiş ve Âmir bir deri parçasına emannâmeyi yazmış ve ona vermişti.⁷²¹

Buhârî, konuya açıklık kazandırmak üzere, *Müslüman Kimse Dâru'l-Harb'de Bulunan veya Dâru'l-İslâm'da Müste'men Olan bir Harbîye Vekalet Ettiği Zaman, Bu Vekâlet Caizdir* şeklindeki bâbın altında bir olaya yer vermiştir. Rivayet göre; Medîne'ye hicret eden Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) Mekke'deki mallarını muhafaza etmesi için müşrik olan Ümeyye b. Halef'e (ö. 2/624) mektup yazmıştı. Ayrıca Bedir gazvesi gününe yakın bir zaman diliminde Abdurrahman, Ümeyye'yi korumak maksadıyla onu alıp yüksek bir yere çıkartmıştı. Ancak Ümeyye'yi gören Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641) Ensâr'a bu durumu haber vermiş, onlar da Ümeyye'nin peşine düşüp onu öldürmüşlerdi.⁷²²

Müslümanlar müşriklere eman verdiği gibi müşrikler de müslümanlara eman vermiştir. Nitekim İbnu'd-Dağne (ö. ?) Ebû Bekir'e eman vermiştir. Ancak daha sonra Hz. Ebû Bekir himayesini geri vermiştir.⁷²³

2.3.3.8. Kılavuz Edinmek

Kılavuzluk, o dönemin çöl şartlarında önemli bir meslek haline gelmiş ve zor bir yolculuğa çıkan kimseler kendilerine yol göstermesi ve bu konuda yardım etmesi için kılavuz edinmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber müşrik olmasına rağmen güvenilir olan Abdullah b. Uraykıt (ö. ?)'a develerini teslim edip üç gece sonra develerle birlikte Sevr mağarasında buluşmak üzere anlaşma yapmıştı. Uraykıt da kendisinden istenileni yerine getirmişti.⁷²⁴ Neticede müslümanlar arasında kılavuzluk yapacak kimse bulunmadığında bu konuda uzman ve güvenilir bir gayri müslimin ücret mukabilinde görevlendirilmesi söz konusudur.⁷²⁵

2.3.3.9. Verâset

Kök, temel; birinin diğerinden devraldığı eski durum, bakiye anlamlarındaki irs (virâse) kökünden türemiş mîrâs, ölen kişinin mal varlığının âkıbetini düzenleyen

⁷²¹ Buhârî, *Sahîh*, Menâkıbü'l-ensâr 45.

⁷²² Buhârî, *Sahîh*, Vekâlet 2.

⁷²³ Buhârî, *Sahîh*, Kefâlet 4, Menâkıbü'l-ensâr, 45; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 215-217.

⁷²⁴ Buhârî, *Sahîh*, İcâre 3, 4; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6: 215.

⁷²⁵ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 10: 97; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 128; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 537.

kuralların bütününe ifade eden bir kavramdır.⁷²⁶ Sahâbe, tabîin ve sonraki selef ulemanın çoğunluğuna göre müslümanın kâfire/müşriğe mirasçı olamayacağı belirtilmiştir. Ancak Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Muâviye (ö. 60/680), Sâid b. Müseyyeb (ö. 94/713) ve diğerleri ise bu konuda aksi görüş belirtmişlerdir.⁷²⁷

Rivayete göre, Mekke fethedildiğinde Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) Hz. Peygamber'e kendi evinde mi kalacağını sorduğunda Resûl-i Ekrem, "Akîl burada evlerden veya yurtlardan bir şey bıraktı mı ki?"⁷²⁸ buyurmuş sonra da "Mümin kâfire vâris olmaz, kâfir de mümine vâris olmaz" açıklamasında bulunmuştur.⁷²⁹ Metne kendisinden olmayıp sonradan eklenen (idrâc) kısmında da, Ebû Tâlib'in oğullarından Akîl b. Ebû Tâlib (ö. 60/680) ve Tâlib b. Ebû Tâlib (ö. 2/624)'in müşrik olduklarından babalarına mirasçı oldukları buna karşın Ca`fer b. Ebû Tâlib (ö. 8/629) ve Hz. Ali'nin ise müslüman oldukları için Ebû Tâlib'in mirasından almadıkları belirtilmiştir.⁷³⁰

2.3.3.10. Şahitlik

Hazır bulunmak, haber vermek, bilmek, gözlemek ve görmek anlamlarındaki şehâdet kökünden türemiş şâhid kavramı, bir olaya veya duruma tanık olan veya tanıklık eden kişiyi ifade etmektedir.⁷³¹ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Allah'a şirk koşan Ehl-i kitap, müşriklerle aynı kategoride değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda toplumsal, siyâsî veya ekonomik alanlarda Ehl-i kitabın/müşriklerin şahitliklerinin kabul edilip edilemeyeceği hususunda Buhârî, *Şirk Ehlinden Şahitlik ve Diğer Şeyler İstenilmez* bâbı altında yahudiler ile ilgili haberlere yer vermiştir. Buhârî, söz konusu rivayetlerin ilkinde; Hz. Peygamber'in sahâbîlere "Siz kitap ehlinin sözlerini tasdik etmeyin, onları tekzip de etmeyin. Siz şunu söyleyin; 'Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya`kub ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ ve Îsâ'ya verilenlere ve bütün peygamberlere Rabpleri tarafından gönderilenlere inandık. Onlar arasında ayırım

⁷²⁶ Hamza Aktan, "Miras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 143.

⁷²⁷ Nevevî, *el-Minhâc*, 9: 121.

⁷²⁸ Müslim, *Sahîh*, Hac 439, 440.

⁷²⁹ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 48, Ferâ'iz 26; Müslim, *Sahîh*, Ferâ'iz 1; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 17: 281.

⁷³⁰ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Hac 44; Müslim, *Sahîh*, Hac 439; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3: 153; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, 3: 213.

⁷³¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, "şhd" md., 292; Ahmet Muhtar, *Mu'cemü'lugati'l-Arabiyye*, 2: 1241; Hacı Yunus Apaydın, "Şahit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 278.

yapmayız; biz O'na teslim olanlarız'⁷³² emrine yer vermiştir.⁷³³ Burada tahrif edilmiş bir şeyi kabul etmemek amacıyla tasdik etmeyin denilirken, semavî olanı yalanlamamak için de tekzip etmeyin emri verilmiştir.⁷³⁴

Diğer rivayette ise Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88), Kur'ân-ı Kerîm hakkında yahudilere soru sorulmaması gerektiğine dair, "Ey müslümânlar topluluğu! Sizler kitap ehline nasıl soru soruyorsunuz? Halbuki Peygamber'inize indirilmiş olan Kitap, Allah katından indirilen haberlerin en yenisidir. Sizler O'nu hiç karıştırılmamış olarak okumaktasınız. Ve halbuki Allah (kendi Kitabı içinde) sizlere, kitap ehlinin Allah'ın yazdığı şeyleri tebdil ettiklerini ve kendi elleriyle Allah Kitabı'nı değiştirip başkalaştırdıklarını ve karşılığında az bir bahâyı satın almaları için Bu Allah katındandır dediklerini katiyyetle söylemiştir.⁷³⁵ Size gelmiş olan ilim, onlara herhangi birşey sormaktan sizleri nehyetmiyor mu? Allah'a yemin ederim ki biz onlardan hiçbir kimseyi asla sizin üzerinize indirilmiş olan Kitap'tan sorar görmemiştir" ifadeleri aktarılmıştır.⁷³⁶ Netice itibariyle söz konusu haberlerden, gayri müslimlerin şahitliklerinin kabul edilmemesi, din ile alakalı meselelerde olduğu ve bu konuda onların sözlerine hiçbir şekilde ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmaktadır.⁷³⁷

2.3.3.11. Evlilik

Toplumun sürdürülebilirliğini sağlayan unsurlardan birisi evliliğdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de huzura kavuşmak için evliliğin gerekliliğine işaret edilmiştir.⁷³⁸ Bu anlamda evlilik, hem ferdi hem de toplumsal refahın sağlanmasında önemli bir etkiye sahiptir. Ancak kişiler arasındaki din farkı, evliliğe engel teşkil edebilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, müşrik kadınlarla/erkeklerle evlenilmesini yasaklamış ve îmânlı bir cariye veya kölenin, müşrik hür bir kişiden daha iyi olduğunu beyan etmiştir.⁷³⁹ Dolayısıyla mezkûr hüküm ile mümin erkeklerin müşrik kadınlarla ve mümin kadınların da müşrik erkeklerle

⁷³² Bakara 2/136.

⁷³³ Buhârî, *Sahîh*, Şehâdât 29; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 335. Rivayetin farklı varyantı için Bk. Buhârî, *Tefsîr*, (2) 11.

⁷³⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 18: 94.

⁷³⁵ Bakara 2/79.

⁷³⁶ Buhârî, *Sahîh*, Şehâdât 29; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 11: 208; Keşmirî, *Feyzü'l-bârî*, 4: 97.

⁷³⁷ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 499.

⁷³⁸ Rum 30/21.

⁷³⁹ Bakara 2/221.

evlenmeleri⁷⁴⁰ itikâdî farklılık ve Allah'a ortak koşmaya rağbet olabileceğinden dolayı haram kılınmıştır.⁷⁴¹ Rivayete göre, Mersed b. Ebû Mersed (ö. 3/625) Mekke'de yaşayan ve Anâk (ö.?) diye anılan bir fahişe ile evlenmek için Hz. Peygamber'den izin istemiş ancak Resûl-i Ekrem bir müddet sessiz kaldıktan sonra, "Zina eden erkek, zina eden veya müşrik kadından başkasıyla evlenemez"⁷⁴² hükmü nâzil olmuş bunun üzerine o, ilgili âyeti Mersed'e okumuş ve onunla evlenmesine müsaade etmemiştir.⁷⁴³

Bahsettiğimiz bu bilgiler muvacehesinde Ehl-i kitabın da bu kapsamda olup olmayacağı konusunda farklı görüşler serdedilmiştir. Bazıları genel anlamda ikisini aynı değerlendirirken bazıları da özel kapsamda değerlendirip iki gurubu birbirinden ayırmışlardır.⁷⁴⁴ Nitekim Abdullah b. Ömer'e hıristiyan ve yahudilerin kadınlarla evlenme hükmü sorulduğunda o, "Şüphesiz Allah, müşrik kadınları mümin erkeklere haram kılmıştır. Ben, Îsâ Allah'ın kulu olduğu halde, bir kadının, kendi Rabb'inin Îsâ olduğunu söylemesinden daha büyük bir müşriklik bilmiyorum" diye cevap vermiştir.⁷⁴⁵ Yine hıristiyan bir kadının, kocasından bir saat önce İslâm'ı kabul etmesi ile o ikisinin birbirlerine haram oldukları da belirtilmiştir.⁷⁴⁶ Netice itibariyle müslüman kadın müşrik ve Ehl-i kitap bir kimseyle evlenemezken, müslüman erkek ilgili Kur'an hükmü⁷⁴⁷ gereğince Ehl-i kitap/müşrik bir kadınla evlenebilmektedir.⁷⁴⁸

2.3.4. Müşriklerle Savaş

Güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak anlamındaki cehd kökünden türemiş cihad, dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek anlamındaki genel

⁷⁴⁰ Buhârî, *Sahîh*, Nikâh 24; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2: 129; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 132-133; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10: 19; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 34.

⁷⁴¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6: 46-47; Adnan Demircan, "Cahiliye ve Hz. Peygamber Dönemi Uygulamalarıyla Nikâh", *Diyanet İlmî Dergi* 49, sy. 3, (2013), 23-34.

⁷⁴² Nûr 24/3.

⁷⁴³ Ebû Dâvûd, Nikâh 4; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8: 157.

⁷⁴⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6: 50; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 154.

⁷⁴⁵ Buhârî, *Sahîh*, Talâk 18.

⁷⁴⁶ Bk. Buhârî, *Sahîh*, Talâk 20.

⁷⁴⁷ Mâide 5/5.

⁷⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4: 362; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3: 127-128; Halil İbrahim Acar, "Evlenme Engeli Olarak Din Farkı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 17 (2002), 27-43.

tanımının yanı sıra müslüman olmayanlara karşı savaş yapmak⁷⁴⁹ anlamlarında kullanılmıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere Resûl-i Ekrem'in peygamberliğini ilan etmesiyle birlikte müşrikler, müslümanlara karşı Mekke döneminde baskılarını arttırmışlar hatta boykot dahi uygulamışlardı. Neticede sahâbe, Hz. Peygamber ile birlikte Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlar ve bu aşamada kendilerine zulümde bulunan, tevhid dininin yayılmasını engelleyen, refah ortamının sağlanmasına müsaade etmeyen ve güvenliği tehdit eden müşriklere karşı Kur'ân-ı Kerîm, "*Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez*",⁷⁵⁰ "*Ey peygamber! Müminleri savaşa teşvik et...*"⁷⁵¹ ve "*...müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın...*"⁷⁵² emirleriyle müşriklere karşı savaşa izin vermişti. Bu doğrultuda müslümanlar, belli bir süre hem kendilerine hem de İslâm'a zarar vermeye çalışanlara karşı savunma niteliğinde karşılık vermişlerdi. Dolayısıyla amaç müşriklerin baskılarına nefsi müdafaa için cevap verip tevhid dinin evrenselliği için adım atmaktı.⁷⁵³ Nitekim Hz. Peygamber'in, Ahzâb savaşı esnasında okuduğu;

*Allah'a yemin ederim ki,
Allah hidayet etmeseydi biz doğru yolu bulamazdık
Sadaka vermez, namaz da kılmazdık
Müşriklerle karşılaştığımızda ayaklarımızı sabit tut
Üzerimize sabır ve sebat indir
Şüphesiz onlar bizim üzerimize saldırmışlardır
Onlar bize fitne ve fesat yapmak istedikleri zaman
Biz kaçmamışız.*⁷⁵⁴

şeklindeki açıklamaları da bu gerçeği yansıtmaktadır. Nitekim Resûl-i Ekrem, bir orduya veya müfrezeeye kumandan tayin ettiğinde, "Allah yolunda besmele ile gaza edin. Allah'a küfredenlerle çarpışın. Gaza edin ama ganimete hıyanette bulunmayın. Haksızlık

⁷⁴⁹ Bk. Yûsuf 12/108; en-Nahl 16/125; el-Furkan 25/52; el-Ankebût 29/69; Tirmizî, Fezâ'ilü'l-cihâd 2; Ahmet Özel, "Cihâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 527.

⁷⁵⁰ Bakara 2/190.

⁷⁵¹ Enfâl 8/65.

⁷⁵² Tevbe 9/5.

⁷⁵³ Bk. Bakara 2/193; Tevbe 9/4-6, 36, Hac 22/39; Buhârî, *Sahih*, İmân 17, Salât 28, Cihâd 27, 102, Fezâ'ilü's-sahâbe 33, Tefsîr, (2) 30, (8) 5; Müslim, *Sahih*, İmân 33, 34, 35, 36, 37; Özel, "Cihâd", 7: 528-529.

⁷⁵⁴ Buhârî, *Sahih*, Megâzi 29, Kader 16.

yapmayın, müslle yapmayın, çocuk öldürmeyin. Düşmanla karşılaştığımızda onları üç hususa davet edin. Bunların hangisine icabet ederlerse onu kabul edin ve kendilerini bırakın. Onları İslâm'a davet edin. İcabet ederlerse onları serbest bırakın. Kabul etmezlerse onlardan cizye isteyin. Eğer icabet ederlerse serbest bırakın. Karşı çıkarlarsa Allah'tan yardım dileyerek onlarla savaşın..." emrini vermiştir.⁷⁵⁵ Yine o, savaş yapılmadan önce düşmana mektup yazar ve İslâm dinine davet eder ancak kabul etmediklerinde ise savaş yapardı.⁷⁵⁶

Her ne kadar öncelikli olarak savaş uygun görülmesi de nefsi müdafaa gereği müşriklerle savaş yapılmıştır. Nitekim müşriklerle yapılan savaşlarda, Hz. Peygamber az sayıda insanın zarar görmesi için temkinli hareket etmiş ve stratejik hamlelerde bulunmuştur. Bu bağlamda Resûl-i Ekrem, düşmanın ne yaptığını öğrenmek adına disiplinli bir haber almak teşkilatı oluşturmuş,⁷⁵⁷ düşmanla harb edeceği zaman gece baskını yapmamış ve sabah oluncaya dek beklemiş⁷⁵⁸ ve savaş bitiminde üç gün beklemiştir.⁷⁵⁹

Medîne döneminde müşriklerle pek çok savaş yapılmıştır. Bunlardan ilki, Bedir gazvesidir. Bu muharebede müslümanlar sayıca az olmalarına rağmen galibiyet elde etmişler ve müşriklerden yetmiş kişi ölmüş bir o kadarı da esir edilmişti.⁷⁶⁰ Nitekim Hz. Peygamber, Bedir harbi sonunda öldürülen müşriklerin başlarında durup, "Ya Ebû Cehil b. Hişâm! Ya Ümeyye b. Halef! Ya Utbe b. Rebîa! Ya Şeybe b. Rebîa! Rabbinizin size vadettiğini hak buldunuz değil mi? Ben Rabim'in bana vadettiğini hak buldum" diye seslenince, Hz. Ömer, "Ya Resûlallah! Onlar öldükleri halde nasıl işitsinler sana nasıl cevap versinler" şeklinde karşılık vermiş Resûl-i Ekrem ise "Allah'a yemin ederim ki, benim söylediklerimi siz onlardan daha iyi işitir değilsiniz. Lakin onlar cevap vermeye kadir olamazlar" buyurmuştur.⁷⁶¹

Müşriklerle yapılan bir diğer gazve de Uhud'dur. Söz konusu savaş öncesi Hz. Peygamber, Abdullah b. Cübeyr'i (ö. 3/624) kumandan olarak tayin ettiği okçulardan oluşan bir askeri birliği bir tepeye yerleştirmiş ve onlara, "Bizim düşmanlara galip

⁷⁵⁵ Müslim, *Sahih*, Cihâd 3, 4.

⁷⁵⁶ Müslim, *Sahih*, Cihâd 1.

⁷⁵⁷ Müslim, *Sahih*, İmâre 145.

⁷⁵⁸ Buhârî, *Sahih*, Megâzi 38; Itk 13.

⁷⁵⁹ Buhârî, *Sahih*, Megâzi 8.

⁷⁶⁰ Buhârî, *Sahih*, Megâzi 10; Müslim, *Sahih*, Cihâd 58.

⁷⁶¹ Buhârî, *Sahih*, Megâzi 8; Müslim, *Sahih*, Cennet 77, 78.

geldiğimizi görseniz de yine yerlerinizden ayrılmayın, bize yardım da etmeyin” emrini vermişti. Ancak müşriklerin bozguna uğratıldığına görenler⁷⁶² yerlerinden ayrılmışlardı. Buna karşın Abdullah b. Cübeyr, Resûl-i Ekrem’e verdikleri ahde göre hareket etmelerini söylese de onlar mevkilerinden ayrılmış ve müslümanlardan yetmiş kişi şehid edilmişti. Savaşın şiddetlendiği bir ortamda Ebû Süfyân (ö. 31/651-52) Hz. Peygamber’in yaşayıp yaşamadığını kontrol etmek amacıyla yüksek bir yere çıkarak üç kez, “Topluluk içinde Muhammed var mı?” sorusunu sormuş, Resûl-i Ekrem ise ona cevap verilmesini istememişti. Bunun üzerine Ebû Süfyân yine üçer kez, “Topluluk içinde Ebû Kuhâfe’nin oğlu (Hz. Ebû Bekir) var mı?”, “Topluluk içinde Hattâb oğlu var mıdır” diye seslenmesine rağmen ona cevap verilmemişti. Bunun üzerine Ebû Süfyân, arkadaşlarına dönerek, “Şüphesiz bunlar öldürülmüşlerdir, eğer yaşıyor olsalardı cevap verirlerdi” demişti. Bu söz üzerine Hz. Ömer nefesine hakim olamamış ve ona, “Yalan söyledin ey Allah’ın düşmanı! Allah seni üzecek şeyleri, senin aleyhine baki kılmıştır” şeklinde karşılık vermişti. Neticede Uhud savaşında sahâbe-i kirâm’dan yetmiş kişi şehid olmuş⁷⁶³ ve müşrikler müslümanlara müsle uygulamışlardı.⁷⁶⁴

Müşriklerin kendi üstünlüklerini göstermek adına müslümanlara karşı gerçekleştirdikleri bir diğer savaş Ahzâb/Hendek Gazvesi’dir. Söz konusu yıllarda Medîne’de kıtlık olmasına rağmen müşrikler, müslümanlarla savaşmışlardı.⁷⁶⁵ Müşriklerin müslümanlarla yaptığı diğer savaşlar ise Zûkared-Gâbe,⁷⁶⁶ Müreysi⁷⁶⁷ ve Huneyn Gazveleridir.⁷⁶⁸

2.3.4.1. Savaşta Müşrik Kadın ve Çocuklara Yapılacak Muameleler

Hz. Peygamber’in savaş hukukuna yönelik pek çok emir ve tavsiyeleri bulunmaktadır. İnsan temel hak ve hürriyetlerini koruma ve her türlü haksızlığı önleme hedefine yönelik olan savaş anlayışını⁷⁶⁹ ortaya koyan Hz. Peygamber, gönderdiği askerî

⁷⁶² Buhârî, *Sahîh*, Bed’ü’l-halk 11, Menâkıbü’l-ensâr 23, Megâzî 18, Eymân 15, Diyât 16; Müslim, *Sahîh*, Zekât 136.

⁷⁶³ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 10.

⁷⁶⁴ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 6: 291-293.

⁷⁶⁵ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 34, 161, Temenni 7; Müslim, *Sahîh*, Cihâd 125; Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derârî*, 4: 230.

⁷⁶⁶ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 37; Müslim, *Sahîh*, Cihâd 131,132.

⁷⁶⁷ Müslim, *Sahîh*, Cihâd 1.

⁷⁶⁸ Buhârî, *Sahîh*, Humus 18, Cihâd 53, Megâzî 54, 56; Müslim, *Sahîh*, Cihâd 41.

⁷⁶⁹ Ahmet Yaman, “Savaş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 190.

müfreze; Allah Teâlâ'dan sakınmalarını, aşırı davranışlardan uzak durmalarını, kadınlar ve çocuklara herhangi bir zarar verilmemesi ve onların öldürülmemeleri yönünde tembihlerde bulunmuştur.⁷⁷⁰ Bu bağlamda Abdullah b. Abbas konuya ilişkin kendisine soru soran Necde b. Âmir el-Harûrî'ye (ö. 72/691 [?]), “Bana Resûlullah, müşriklerin çocuklarından kimseyi öldürür mü diye sordun! Şüphesiz ki Resul-i Ekrem, onları öldürmemiştir. Sen de öldürme”⁷⁷¹ diye cevap vermiştir.

2.3.4.2. Müşrik Esirlere Karşı Yapılacak Muameleler

İp ve benzeri şeylerle sağlamca bağlamak anlamındaki esr (isâre) kökünden türemiş esir kelimesi, Arapça'da *savaş tutsağı* karşılığında kullanılan bir kelimedir.⁷⁷²

Müşriklerle savaş konusunda Allah Teâlâ, önceliğin esir almak olmadığını vurgulamıştır.⁷⁷³ Bu anlamda müşriklere karşı zafer elde edildiğinde, onların esir tutularak meşgul olunması ve elde edilecek fidyeyi amaç edinmek doğru bir hareket olarak kabul edilmemiş buna rağmen müşriklerin mağlup edilmeleri halinde ise onların esir alınmaları meşru kabul edilmiştir.⁷⁷⁴

Hz. Peygamber, savaş esirleri konusunda bazı düzenlemelerde bulunmuştur. Bu çerçevede esirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını tavsiye etmiş, kıyafet ihtiyacı olanların ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁷⁷⁵ Ayrıca Hz. Peygamber, esirlere karşılık alınan fidye uygulamasında herhangi bir ayırım gözetmemiş her birisi için aynı kriteri uygulamıştır. Nitekim Ensâr'dan bazı sahâbîler, “Ya Resûlallah, bize izin ver de kız kardeşimizin oğlu Abbâs b. Abdilmuttalib'in esirlikten kurtulma bedeli olan parayı kendisine bırakalım” diye izin istemişler, Hz. Peygamber ise “(Hayır) o paradan bir dirhemi bile bırakamazsınız” buyurarak⁷⁷⁶ bu isteklerine izin vermemiştir.⁷⁷⁷

Müşrik esirler fidyenin ödenmesi halinde bırakıldığı gibi belirli bir ücret ödenmeden de serbest bırakılabiliyordu. Nitekim Hz. Âişe'nin yanında Temim kabilesine

⁷⁷⁰ Bk. Buhârî, *Sahih*, Cihâd 147, 148; Nevevî, *el-Minhâc*, 12: 191.

⁷⁷¹ Müslim, *Sahih*, Cihâd 138, 139, 140.

⁷⁷² Enfâl 8/67, İnsân 76/8; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “esir” md., 10: 49, 50; Ahmet Özel, “Esir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 382.

⁷⁷³ Enfâl 8/ 67-69; Müslim, *Sahih*, Cihâd 58.

⁷⁷⁴ Muhammed 47/4.

⁷⁷⁵ Buhârî, *Sahih*, Cihâd 142; Müslim, *Sahih*, Nezr, 8.

⁷⁷⁶ Buhârî, *Sahih*, Itk 11, Cihâd 172, Megâzî 12.

⁷⁷⁷ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 315, 5: 167.

mensup kadın bir esir⁷⁷⁸ bulunmaktaydı ve Hz. Peygamber Hz. Âişe'ye, "Onu âzat et! Çünkü o İsmail'in neslindedir" buyurmuştur.⁷⁷⁹ Yine Hayber fethedildiğinde Safiyye bint Huyey b. Ahtab (ö. 50/670 [?])'ın da içlerinde bulunduğu bazı esirler alınmıştı. Hz. Peygamber onun hürriyete kavuşturulmasını mehir kabul ederek Safiyye ile evlenmişti.⁷⁸⁰

Benû Hanîfe lideri Sümâme b. Üsâl (ö. 12/633), Necd bölgesindeki Kuratâ Seriyyesi'ne çıkan Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663) komutasındaki süvari birliğine yakalanmış ve Medine'ye getirilerek mescidin direğine bağlanmıştı. Hz. Peygamber, onun yanına gelerek, "Ya Sümâme, gönlünden ne geçiriyorsun ve benden ne umuyorsun" diye sorunca o, "Eğer beni öldürürsen kan sahibi birini öldürürsün, ihsan edersen şükreden birine ihsan etmiş olursun, mal/fidyeye istersen hemen iste sana dilediğin kadar mal verilir" deyince Hz. Peygamber Sümâme'yi orada bırakmış ve ertesi gün/den sonraki gün gelerek ona yine aynı soruyu sormuş ve aynı cevabı almıştı. Bunun üzerine Sümâme'nin serbest bırakılmasını emretmişti. Fidyersiz serbest kalan Sümâme gördüğü iyi muamele sonucu mescide yakın bir hurmalığa giderek yıkanmış ve mescide gelip Kelime-i şهادet getirdikten sonra İslâm ve Resûl-i Ekrem hakkında, "Yâ Muhammed, vallahi yeryüzünde (şimdiye kadar) bana senin yüzünden daha sevimsiz bir yüz yoktu! Şimdi senin yüzün bana bütün yüzlerden daha sevimli oldu. Vallahi benim için senin dininden daha sevimsiz bir din yoktu! Dinin de benim için bütün dinlerden daha sevimli oldu! Vallahi, benim için senin beldenden daha sevimsiz bir belde yoktu. Şimdi belden de benim için bütün beldelerden sevimli oldu!" şeklinde sözler sarfetmiş ve müslüman olmuştur.⁷⁸¹ onunla birlikte eşrafından birçok kişi de İslâm dinini kabul etmiştir.⁷⁸²

Neticede Hz. Peygamber, esirleri bazen fidye bazen okuma-yazma öğretmeleri bazen de yakınlarının ahlakî özellikleri nedeniyle serbest bırakmış ve onlara kötü muameleye asla müsaade etmemiştir.

⁷⁷⁸ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 319.

⁷⁷⁹ Buhârî, *Sahîh*, Itk 13; Müslim, *Sahîh*, Fezâ'ilü's-sahâbe 198.

⁷⁸⁰ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 38.

⁷⁸¹ Buhârî, *Sahîh*, Salât 76, 82, Megâzî 70; Müslim, *Sahîh*, Cihâd 59, 60; Çubukçu, "Sümâme b. Üsâl", 38: 131-132.

⁷⁸² Nevevî, *el-Minhâc*, 12: 87-88; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6: 151-152; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4: 238.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm, tevhidi ikâme etmek ve insanları şirkten uzak tutmak üzere pek çok prensip vaz' etmiş, Hz. Peygamber de yaşamı boyunca gerek söz gerekse de fiilleri ile bu doğrultuda hareket etmiştir. Ayrıca Allah Teâlâ'nın, "Peygamber size neyi verdiyse onu alın, neyi de yasakladıysa ondan sakının" emri gereğince müslümanlar Resûlullah'ın emirlerine uygun hareket etmişler, bu çerçevede Hz. Peygamber'in tevhide dair açıklama ve uygulamaları müminler tarafından benimsenmiş, şirk ve unsurlarından uzak durmaya yönelik tembihleri de yaşamlarında makes bulmuştur.

Tevhid dini, inanan toplumlarda varlığını sürdürmesine rağmen tarihte bazı topluluklar tarafından tahrife de uğratılmıştır. Bu anlamda İslâm öncesi Câhiliye dönemi, şirkin bütün unsurları ile ortaya çıktığı bir devir olma özelliği taşımaktadır. Bu sebeple Hz. Peygamber, gerek bi`set öncesi gerekse bi`set sonrası içinde yaşadığı toplumun şirk inancı ve uygulamalarına karşı mücadele etmiş, itikad, ibadet ve toplumsal hayata yönelik davranışları ile Allah'ın bir ve tek olduğu inancını yerleştirmeye çalışmıştır.

Câhiliye döneminde Kâbe etrafında ve içinde üç yüz altmış putun varlığının yanı sıra her ailenin kendisine ait bir putu da bulunmaktaydı. Bunlar arasında Allah'ın kızları olduğuna inanılan; Lât, Menât, Uzzâ, İsâf, Nâile ve Hübel'in ayrı bir yeri vardı. Müşrikler, inandıkları putların şefaatine nail olabilmek için onlar adına bazı görevler de ihdas etmişlerdi. Yine onlar, inandıkları ilâh/lara yaklaşmak, şükranlarını sunmak, isteklerinin gerçekleşmesi, bereket elde etmek, gazabından korunmak, günahlarına

kefâret olması ve âhirette kendilerine şefaatçi olmaları için putlara inanmışlar ve ibadet etmişlerdir. Bu anlamda güneş, ay ve yıldızlar gibi gök cisimlerine tapanlar da olmuştur.

Müslüman olmanın temel şartı tevhid inancına sahip olmaktır. Allah'ın zât, sıfat, fiilleri ve ibadette ortağı bulunduğunu kabul etmek anlamına gelen şirk, tevhidin zıttıdır. İşte bu nedenle Hz. Âdem'den itibaren gönderilen bütün peygamberler, şirk ile mücadele etmişler, nübüvvet silsilesinin son halkası Hz. Peygamber de bu doğrultuda söz, fiil ve takrirleri ile aynı görevi üstlenmiştir. Bu bağlamda hem Kur'ân-ı Kerîm hem de hadislerde şirkten uzak durulması emredilmiş; söz konusu inanç büyük günah ve zulüm olarak nitelenmiş, ayrıca bu itikadı benimsemiş olan kimselerin bağışlanmayacağı da vurgulanmıştır. Hatta bazı rivayetlerde şirk ve küfür aynı potada değerlendirilmiş ve bu doğrultuda Ehl-i kitap da müşrik addedilmiştir.

Hz. Peygamber, aynı toplumda yaşayan müşriklerle hem ferd hem de idare bazında; kılavuz edinme, selamlaşma, hediye kabul etme, hasta ziyaretinde bulunma, alış-veriş, antlaşma ve emân verme gibi bazı faaliyetlerde bulunmuş ayrıca yine onlarla ilgili olacak şekilde verâset, şahitlik ve evlilik konularına dair izahatlar da yapmıştır. Ancak gerek Resûl-i Ekrem gerekse de müslümanlar, müşrikler tarafından sözlü ve fizikî işkencelere maruz kalmışlardır. Buna karşılık Allah Teâlâ, kendisini inkâr eden ve tevhid dinini engelleyerek güvenliği tehdit edenlere karşı müdafaa amaçlı savaşa izin vermiştir.

Netice olarak şirk konusunun incelendiği bu çalışmada konu, hem Kur'ân-ı Kerîm hem de Sahîhayn rivayetleri özelinde itikad, ibadet ve toplumsal boyutları ile incelenmiş, bu doğrultuda müşriklerin ilgili alanlardaki inanış ve pratikleri ve İslâm'ın meseleye dair vaz' ettiği prensipler ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Acar, Halil İbrahim. “Evlenme Engeli Olarak Din Farkı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2002): 21-46.
- Acarlıoğlu, Ahmet. “Câhiliye Arap Toplumunda Kız Çocuklarının Katli Meselesi: İslam Tarihi Perspektifinden Değerlendirme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, sy. 1 (2019): 441-460.
- Adam, Baki. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ahmet Muhtar Ömer. *Mu'cemü'lugati'l-Arabiyye*. y.y.: Âlemü'l-kütüb, 2008/1429. I-IV.
- Akay, Hasan. *İslâmî Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İslam Bilgi Merkezi, 1991.
- Aktan, Hamza. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Alan, Hüseyin. *Siyerin Gölgesinde 1 Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Alıcı, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Alper, Hülya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

- Altuntaş, Halil-Muzaffer Şahin. *Kur'an-ı Kerim Meâlî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Âlûsî, Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî. *Bülûğul-ereb fî ma'rifeti ahvâlil-'Arab*. thk. Muhammed Behcet el-Eserî. y.y.: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 2012/1433. I-III.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-messânî*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arâbî, t.y. I-XXX.
- Apak, Adem. "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetin Oluşumu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 10*, sy.1 (2001): 177-194.
- _____, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- _____, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (1) (Hz. Muhammed Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- _____, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- _____, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- _____, "Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler". *İslam Tarihi Araştırma Dergisi 3*, sy. 1 (2017): 76-91.
- Apaydın, Hacı Yunus. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Aruçi, Muhammed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Atar, Fahrettin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat. 1990. I-XII.
- Ateş, Ali Osman. *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Atmaca, Veli. *Hadislerde Rukye*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Avcı, Casim-Recep Şentürk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Aydın, Mehmet Âkif-Muhammed Hamîdullah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Aydın, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Aynî, Ebû Muhammed Ebü's-Senâ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y. I-XXV.
- _____, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000/1420. I-XIII.
- Azimli, Mehmet. "Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar". *İstem 4*, sy. 7 (2006): 55-64.
- _____, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Bakan, Tevhid. "Hz. Peygamber'in Abdullah b. Übeyy'in Cenâze Namazını Kılması". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 39 (2013): 211-240.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî. *Kitâbü't-Temhîd*. thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui. Beyrut: el-Mektebetü'ş-Şarkîyye, 1957/1376.
- Baktır, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Balcı, İsrâfil. "Kur'ân'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât". *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, 91-111. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bardakoğlu, Ali. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsîri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008. I-XXI.
- Bebek, Adil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlmi Kelâm*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y.
- Björkman, Walter. *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993. I-XV.
- Bozkurt, Nebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîra el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi ve sünenihi ve eyyâmihî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. y.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001/1422. I-IX.
- _____, *Sahîh-i Buhârî ve Tercümesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017. I-XVI.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. y.y.: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y. I-X.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. y.y.: Dâru'l-Sâkî, 2001/1422. I-XX.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *et-Ta'rîfât*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-'Arabî, 1984/1405.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fî usûli'l-i'tikad*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, 2009/1430.
- Çağatay, Neşet. *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. y.y.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972.
- Çağrıçı, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Çelebi, İlyas. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Çetin, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çubukçu, Asri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Demircan, Adnan. “Cahiliye ve Hz. Peygamber Dönemi Uygulamalarıyla Nikâh”. *Diyanet İlmî Dergi* 49, sy. 3, (2013): 21-42.
- _____, *Cahiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- _____, “Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, sy. 1 (2017): 577-638.
- _____, “Cahiliye Araplarında Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3, sy. 2 (2017): 27-56.
- Duman, Ali. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbü's-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût, Muhammed Kâmil Karabilelî. Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009/1430. I-VII.

- Erdem, Sargon. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Erdoğan, İbrahim Halil. “Geçmişten Günümüze Münâfıkların Değişmeyen Karakteri (Kurân-ı Kerîm’deki Nitelikler)”. *Akademik Tarih Düşünce Dergisi* 5, sy. 16 (2018): 175-204.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Ezrakî, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî. *Ahbâru Mekke ve mâ câ’e fihâ mine’l-âsâr*, thk. Ali Ömer. y.y.: Mektebetü’s-Sekafeti’d-Dîniyye, t.y. I-II.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî. *Mefâtihu’l-gayb*. Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 2000/1421. I-XXXII.
- Fayda, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Fehd, Tevfik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Feyyumî, Muhammed İbrahim. *Tarihu’l-fıkr ed-dinî el-Cahilî*. Kahire: Dâru’l-Fıkr, 1994/1410.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya`kûb. *Basâiru zevi’t-temyîz fi letâifi’l-Kitâbi’l-Azîz*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. Kahire: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-İslâmiyye, 1992/1412. I-VI.
- _____, *el-Kâmûsü’l-muhît*. thk. Mektebüt-Tahkîki’t-Turâs fî Müesseseti’r-Risâle. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 2005/1426.
- Gölcük, Şerafeddin ve Süleyman Toprak. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 1998.
- Güç, Ahmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Gündüz, Şinasi. “Câhiliye Dönemi Arap Putperestliği”, *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, . 11-51. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Hâkimî, Hâfız bin Ahmed el-Hâkimî. *Mearicü'l-kabul*. thk. Ömer bin Mahmud Ebû Ömer. Demmam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1990/1410. I-III.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî. *es-Sîretü'l-Halebiyye*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1980/1400. I-III.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayımcılık ve Ticaret, 1993.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Harikî, Hamed bin İbrâhîm. *et-Tevhid ve Eseruhû fi Hayâtî'l-Müslim*. Riyad: y.e.y., 1993/1414.
- Harman, Ömer Faruk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî. *Şemsü'l- 'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l- 'Arab mine'l-külûm*. thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî, Mutahhar b. Ali el-İryanî, Yusuf Muhammed b. Abdullah. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999/1420. I-XI.
- Işık, Emin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

- Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-Muhtâr 'alâ'd-Dürri'l-Muhtâr*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y. I-IV.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Ebi Said Ömer b. Garame el-Amravî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995/1415. I-LXX.
- İbn Âşûr, Ebü Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b. Muhammed b. Âşûr. *Tahrîr ve't-Tenvîr*. Beyrut: Müessesetü't-Târih, 2000/1420. I-XXX.
- İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî. *Şerhü'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984/1404.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Hârûn b. Abdirrâzık. y.y.: Dâru'l-Fikr, 1979/1399. I-VI.
- İbn Fûrek, Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbüri. *Mücerredü makâlâti's-Şeyh ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdürrahim es-Sayih. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, 2005/1425.
- İbn Habîb, Muhammed b. Habîb, Ebü Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *Kitabu'l-Muhabber*. thk. Eliza Lichtenstadter. Haydarâbâd: y.e.y., 1942/1361.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959/1379. I-XIII.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. el-*Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, t.y. I-V.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrahim Ebyarî, Abdülhâfiz Şelbî. y.y.: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955/1375. I-II.
- İbn İshak, Ebü Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *es-Sîre*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978/1398.

- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Hâdi'l-ervâh*. thk. Usâmeddîn es-Sabâbetî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007/1428.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî. *Putlar Kitabı*. çev. Beyza Düşüngen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Mustafa Abdülvâhid. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1976/1395. I-IV.
- _____, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*. çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988. I-XVI.
- _____, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi bin Muhammed es-Selâme. y.y.: Dâru't-Taybe, 1999/1420. I-VIII.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 2010/1431. I-XV.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y. I-VIII.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam fi'l-luğa*. thk. Abdulhamid Hendavi. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2000/1421. I-XI.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. İstanbul: Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, 1925.
- Kallek, Cengiz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kapar, Mehmet Ali, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Karaman, Fikret. İsmail Karagöz, İbrahim Paçacı. Mehmet Canbulat. Ahmet Gelişgen ve İbrahim Ural. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayreddin. Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006. I-V.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "İnkâr ve Acelecilik Karakteri". *Kelam Araştırmaları* 4, sy. 1 (2006): 91-112.

- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî. *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, t.y. I-III.
- _____, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1905/1323. I-X.
- Kaya, Remzi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî. *Feyzü'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Bedir Âlem el-Mirtahi. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2005/1426. I-VI.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Kılıç, Ünal. “Ensabın Cahiliye Arapları ve Hz. Peygamber Nazarındaki Yeri ve Önemi”. *Siyer Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2017): 45-64.
- Kilinçli, Sami. “İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları”. *Dini Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12, sy. 3 (2012): 57-87.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't- Tûrâsi'l-Arabî, 1937/1356. I-XXV.
- Koçyiğit, Talat. “Hadisler Arasında Tenâkuz Meselesi-Muhtelifu'l-Hadîs”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 9. sy. 98-99 (1970): 205-209.
- Kurt, Hasan. “Kelamcılara Göre Münafık”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, (2006): 131-160.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî- İbrâhim Eттаfeyyîş. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1964/1384. I-XX.
- Kuzgun, Şaban. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Macit, Nadim. “Kur'an'a Göre Şirk”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1991.

- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî. *el-Bed' ve't-târîh*. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd Dîniyye, t.y. I-VI.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, Risalatani Mensubatani li'l-Îmami ebi Mansur Muhammed Mâtürîdî. *Kitabü't-Tevhîd ve risâletü fi'l akâid*. İstanbul: Matbaatü Vezarati'l-Mearif, 1953/1372.
- _____, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Baslum. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye. 2005/1426. I-X.
- Mevdûdî. *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*. çev. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnali, Ali Ünal, Hamdi Aktaş. tashih. Fedakâr Kızmaz, Veysel Polat. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986. I-VII.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemü'l müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990/1411.
- Muhammed Reşîd Rızâ. *Tefsîrü'l-Menâr*. y.y.: el-Heyetü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Küttab, 1990/1410. I-XII.
- Mukâtil b. Süleymân. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'ân-ı Kerîm*. çev. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- Mustafa, İbrahim. Ahmedü'z-Ziyat. Hamid Abdu'l-Kadir ve Muhammed Neccar. *el-Mu'cemü'l-vasît*. thk. Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye. y.y.: Dâru'd-Daâvât, t.y. I-II.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arâbî, 1991/1412. I-V.
- _____, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Davudoğlu. İstanbul: Rihle Kitap, 2017. I-XII.
- Mütercim Âsım Efendî. *Merahu'l-meâli fi şerhi'l-Emâlî*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1888/1305.
- Narin, İsmail. "Câhiliye Döneminde Kurbanlıklar Üzerine Doğurganlığa Bağlı Olarak Bina Edilmiş Örfler ve Hükümler". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2013): 63-83.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Bahrü'l-keîâm*. thk. Muhammed Sâlih Ferfûr. Dimeşk: Mektebetü'd-Dâri'l-Ferfûrî, 2000/1421.

- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî. *Tefsîrü'n-Nesefî*. thk. Mervan Muhammed eş-Şiâr. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005/1426. I-IV.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arâbî, 1972/1392. I-XVIII.
- Okumuş, Namık Kemal. *Bütün Yönleriyle Şirk-Şirk İnancının Parametreleri-*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Önkâl, Ahmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Öz, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Özaydın, Abdülkerim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Özel, Ahmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Özler, Mevlüt. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Palabıyık, Muhammet Hanefî. "Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından/Beytlerinden Biri Olarak "Zülhalesa". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy. 1 (2017): 7-38.
- Pedersen, Johs. *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993. I-XV.

- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredat li-elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 2009/1430.
- _____, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, Lübnan: Dâru'l-Ma`rife, t.y.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî. *Muhtârü's-Sihâh*. thk. Mahmûd Hâdır. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1995/1415.
- Sâbık, Seyyid. *el-'Akâ'idü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1999/1420.
- _____, *Âyet ve Hadislerle İslâm Akaidi*. çev. İbrahim Sarmış. Konya: Hibaş Yayınları, t.y.
- Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân. *el-Mülahas fi şerhi Kitabi't-Tevhid*. Riyad: y.e.y., 2001/1422.
- _____, *İânetü'l-müstefid bi şerhi Kitâbi't-tevhîd*. y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2002/1423. I-II.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. y.y.: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslâm Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1987.
- _____, *İslâmi Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Sinanoğlu, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri". *Milel ve Nihal 11*, sy. 1 (2014): 9-50.
- _____, "Cahiliye Döneminde Lât Kültü". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2*, sy. 2 (2016): 25-56.

- _____, “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı”. *Milel ve Nihal* 13, sy. 1 (2016): 71-109.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has‘amî es-Süheylî el-Mâlekî. *er-Ravzü’l-üniûf fi şerhi’s-Sîreti’n-nebeviyye li’bni Hişâm*. thk. Mecdî b. Mansur b. Seyyid el-Şûrâ. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, t.y. I-IV.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *el-Hasâisü’l-kübrâ*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1985/1405.
- _____, *ed-Dürrü’l-mensûr*. Beyrut: Dâru’l Fikir, 1993/1414. I-VIII.
- Şahyar, Ayşe Esra. “Safer Ayma Uğursuzluk Telâkkisi ve Kaynakları”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 14, sy. 2 (2016): 105-113.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî. *Fethu’l-kadîr el-câmi‘ beyne fenneyi’r-rivâye ve’d-dirâye min ‘ilmi’t-tefsîr*. y.y.: y.e.y., t.y. I-V.
- Şimşek, Sait. *Kur’an’ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.
- Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî. *Muğni’l-muhtâc ilâ ma’rifeti meânî elfâzi’l-minhâc*. thk. A. M. Muavvid ve Â. A. Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000/1421. I-VI.
- Tabbara, Afif Abdülfettah. *İslam’ın Ruhu*, Ankara: Hilâl Yayınları, 1965.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1987/1407. I-V.
- _____, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. y.y.: Müessesetü’r-Risâle, 2000/1420. I-XXIV.
- Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî. *Şerhu’l-Makâsîd*. Pakistan: Dâru’l-Maârif en-Numaniyye. 1981/1401. I-II.
- _____, *Şerhu’l-Akâid*. nşr. M. Adnân Derviş. Beyrut: 1991/1411.
- Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî. *Keşşâfû istilâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*. thk. Ali Dehruç. Beyrut: Mektebetü’l-Lübnan, 1996/1417. I-II.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî. *el-Câmiu’s-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İbrahim Atvah. Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975/1395. I-V.

- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Topaloğlu, Bekir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Tunç, Cihat. “Şirk ve Günah Problemi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11 (2001): 30-35.
- Uludağ, Süleyman. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Unat, Yavuz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-Temîmî. *Şerhu'l- akîdeti'l-vâsıtiyye*, tahrir. Sa'd b. Fevâz Sumeyl. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevziyye, 2000/1421. I-II.
- _____, *Kavlu'l-müfid alâ Kitabu't-Tevhid*. Suudi Arabistan: Dâru'l-İbn Cevziyye, 2003/1424.
- Uslu, Recep. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Uyar, Gülgün. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ünal, Halit. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbü'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-İlmiyye, 1989/1409. I-III.

- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdu'l-Emîr Mehnâ. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî, 2010/1431. I-II.
- Yardım, Ali. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yaşaroğlu, Mehmet Kâmil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Yavuz, Yusuf Şevki. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Yavuz, Şevket. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yazıcı, İshak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Yıldırım, Fethi. "Cahiliyede ve İslam Döneminde Vergi (Zekât), *Al Farabi International Journal on Social Sciences* 3, sy. 3, (2019): 39-47.
- Yitik, Ali İhsan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Yurdagür, Metin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- _____, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l Kâmûs*, thk. Mecmuatün mine'l-muhakkikîn. y.y.: Dâru'l-Hidâye, t.y. I-XXXX.
- Zekeriyya, Ebü Bekr Muhammed. *eş-Şirk fi'l kadîm ve'l-hâdis*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000/1421. I-II.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y. I-IV.

Zürkânî, Ebû Muhammed Abdülbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zürkânî el-Vefâî. *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvatta'i'l-Îmâm Mâlik*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1991/1411. I-IV.

